

התכנסות ליום השואה

מרכז הטקסים

התכנסות ליום השואה

כתיבה ועריכה:
סיכל גוברין

עורך משנה:
רני יגר

צוות כתיבה:
חלי אייזנברג, תמר אלעד-אפלבוים, סרים בן-דוד, ליאור חן,
רני יגר, סנדי כהנא, רון סרגולין, אהרון שטרן

Gathering for the Holocaust Remembrance Day

יצירה: **מכון ון ליר (2014 - 2016)**

הובלת כתיבה ועריכה: **מיכל גוברין**, מכון ון ליר, מכון הרטמן

פיתוח והנחלה: **מחלקת הטקסים**, מכון שלום הרטמן

הובלת פיתוח והנחלה: **רני יגר**, מכון הרטמן

רכזת, זכויות יוצרים: **מירב פישמן**, מכון הרטמן

עיצוב גרפי: **סטודיו רמי ז'קי**

ה"התכנסות" באתר מכון הרטמן: <https://heb.hartman.org.il/program/hitkansut/>

זכויות יוצרים

© כל הזכויות שמורות למכון הרטמן ולצוות יוצרי ההתכנסות

© כל הזכויות על הטקסטים המצוטטים בהתכנסות שייכות למחברים, להוצאות הספרים ולאקו"ם

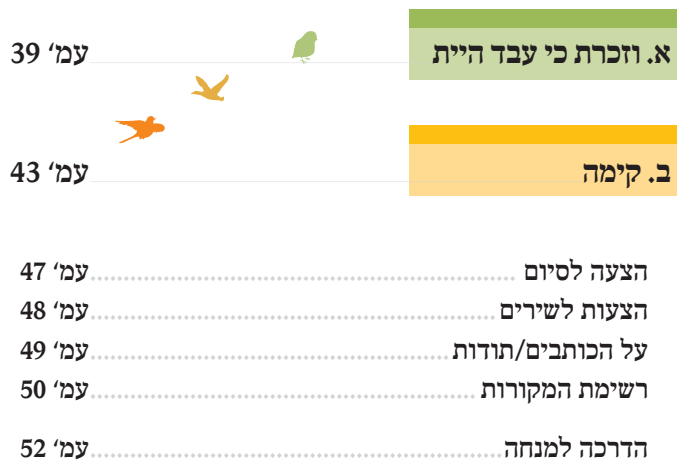
© זכויות היוצרים על המבנה ועל הטקסטים המקוריים שבהתכנסות שמורות לצוות הכתיבה והעריכה

מכון שלום הרטמן, ירושלים

מהדורה רביעית תשפ"ב 2022

סדר ההתכנסות

חלק שני: לזכור באחריות

חלק ראשון: האחריות לזכור

הקדמה

"בְּכֹל דּוֹר וְדוֹר חָיֵב אָדָם לְרְאוֹת אֶת עֲצָמוֹ כְּאִלּוּ הוּא" - ציווי עתיק זה רלוונטי היום יותר מאי-פעם לעתיד זיכרון השואה. קולם של אחרוני העדים עדיין פונה אלינו, אך בעוד זמן לא רב נהיה אנו נושאי זיכרון השואה והמוסרים אותו לדורות הבאים.

זיכרון אישי ולאומי אינו מופנה לעבר בלבד, אלא מכונן הווה ועתיד של יחיד ושל חברה. לכן שאלנו את עצמנו כיצד זיכרון מחיקת פני האדם בשואה והשמדת העם היהודי ומורשתו לא יהיו מוגבלים רק לשימור הטראומה. עמד לנגד עינינו הזיכרון היהודי של עבדות מצרים, "וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ", אשר נשמר כמאבק נגד העבדות בכל צורותיה באמצעות חוקים חברתיים ושמירת השבת. לאור דוגמא זו, עיצבנו "התכנסות ליום השואה", שבליבה ה"אחריות לזכור" והקריאה "לזכור באחריות".

ה"התכנסות" שלפניכם היא מעגל זיכרון חווייתי ואישי שעורכים משתתפים פעילים. שזורים בה קטעי קריאה, שירה, עדויות, דיון, תפילה ורגעי שתיקה. ריבוי הקולות של נספים וניצולים, קרובים ורחוקים, ושל דורות הזוכרים מעדות והשקפות שונות פרוש על פני כל אחד מדפיה. מסורת הזיכרון החלה בעיצומה של השואה, במחנות העקורים ובמעברות, ונמשכת בכל קהילות ישראל עד היום. אליה מצרפים המשתתפים את קולם, את זיכרונותיהם ואת מחשבתם כביטוי רב-פנים של שותפות גורל ושל אחריות.

הזיכרון אינו דבר שאצור בספרים, יסודו בתודעתם של בני אדם, איש ואישה על פי דרכם, דור-דור ועולמו. ה"התכנסות" היא הזמנה עבור כל אחד ואחת מאתנו לקחת חלק ביצירת הזיכרון החי.

צוות יוצרי ה"התכנסות"

הרקע

בתחושת דחיפות כיוצרת ישראלית, אך לא פחות מכך כבת לאם ניצולת שואה, הקמתי במכון ון ליר בירושלים ב-2012 קבוצת מחקר ייחודית לחקר הבניית זיכרון השואה. כיניתי אותה "העברת זיכרון ובדיון", כיוון שזיכרון ממרחק זמן ומקום של מי שלא היה שם, הוא תמיד הבניה של בדיון. אך מה יגונן על הזיכרון מסכנת ההכחשה? לקבוצת המחקר הזמנתי חוקרי מוח וזיכרון, פסיכואנליטיקאים, אוצרים, היסטוריונים ואמנים, בני עדות שונות, ניצולים ובני דור שני ושלישי, אל דיון מקצועי מוסרי וקיומי. בסיום שלוש שנות פעילות הוזמן הקהל לימי עיון ולתערוכה אינטראקטיבית רבת משתתפים.

השאיפה לחלוק עם הרבים את תובנות המחקר הובילה להקמת צוות מיוחד לעיצוב "התכנסות ליום השואה". היו איתנו ראשי קהילות, הוגים ואמנים, חילונים ודתיים מזרחים ואשכנזים: הרבה תמר אלעד אפלכאום, ההוגה פרופ' רון מרגולין, מייסד בית תפילה ישראלי ד"ר רני יגר, ההיסטוריונית ד"ר מלי אייזנברג, אמן היידיש מנדי כהנא, הרב אהרון שטרן, עוזר המחקר ד"ר ליאור חן, והרכזת, מנחת הקבוצות מרים בן דוד. צירפו את קולותיהם המשוררת שבא סלהוב ומנהלת המוזיאונים של יד ושם יהודית ענבר. אני עצמי הבאתי אל הכתיבה ואל העריכה את ניסיוני כסופרת וכבמאית של תיאטרון יהודי.

האתולוגיה: "אבל היתה שם אהבה, עיצוב זיכרון השואה" (עורכות: מיכל גוברין, דנה חפץ-פרייבך, אתי בן-זקן; כרמל 2021), מציעה מסד רעיוני ל"התכנסות".

כך התחיל תהליך ייחודי של חשיבה, דיון וכתובה בצוותא. ריבוי הקולות מהדהד בעריכה ובעיצוב, ומשמש הזמנה עבור כל אחד ממשתתפי ההתכנסות לצרף את קולו או את סיפורו.

מהלך ההתכנסות

בחלקה הראשון של ההתכנסות, "האחריות לזכור", המשתתפים מקבלים על עצמם לזכור את קהילות ישראל בכל תפוצותיהן מתוך כבוד למורשת משפחתם - הרי גזירת השמד איימה לכלות כל יהודי באשר הוא וכל אדם באשר הוא אחר. ברגעי הקינה המשתתפים מצרפים אל העדויות שמות של יקירים ואנשים שחשוב להם להזכיר. בהמשך מופנה המבט אל הרוע האורב ליחיד ולחברה, אז ועתה. בליבת ההתכנסות עומד המאבק נגד הרוע ונגד מחיקת האדם של יחידים ושל קבוצות, יהודים וחסידים אומות העולם: **"במקום שאין אנשים, השתדל להיות איש"**.

בחלקה השני של ההתכנסות, "לזכור באחריות", המשתתפים מעלים בדיון, במחשבה או בלימוד את השאלות שזיכרון השואה מציב בפני יחיד וחברה, למדינת ישראל ולמשפחת העמים. ההתכנסות מדגישה את שני פני הזיכרון: **זכור ושמור**.

בסיום המהלך החווייתי והמחשבתי של ההתכנסות, כבסיומה של "שבעה", חולקים המשתתפים את המעבר מקינה לקימה.

*

רבים, מוסדות ויחידים, תרמו להיווצרות ה"התכנסות" מתוך תחושת שליחות. תודותיי העמוקות לכולם. בתום שלב החממה במכון ון ליר, קיבל על עצמו מכון הרטמן את פיתוח ה"התכנסות" ואת הנחלתה ברבים כתרומה לחברה. מהדורה זו יוצאת במסגרת המרכז לטקסים של המכון. ב-2015 נערכו עשרה מעגלי "התכנסות" ניסיוניים ומאז מדי שנה מתרבה מספרן של ההתכנסויות הנערכות בעשרות קהילות ברחבי הארץ והעולם, במרכזי תרבות, בקמפוסים, בבתים פרטיים, במשלחות, בתנועות נוער ובמערכת החינוך.

ה"התכנסות ליום השואה" היא מסורת בהתהוות. אני מקווה שרבים ימצאו בה הד לעולמם, וימשיכו לכתוב אותה בקולם.

חלק ראשון:

האחריות לזכור

א. זימון/הזמנה

1. זימון / הזמנה

לא היינו שם. לא עברנו, לא הוינו,
ועם זאת – רוצים אנו לקבל על עצמנו את
האחריות לזכור, ולזכור באחריות.
וגם אם אין לי מילים, וגם אם יש לך מעט,
גם אם אני רחוק, וגם אם אני קרובה,
וגם אם אנהנו שיקים, וגם אם איננו
מרגישים שום שיכות – נתכנס אל תוך
עצמנו, נתכנס בינינו, ננסה להכניס ביחד,
אנהנו פה היום.

שירה או נגינה
לפתיחת ההתכנסות:
כדאי לבחור לרגע
זה שיר שמוכר
למשתתפים.

לֹא הֵינּוּ שָׁם. לֹא עָבְרָנוּ, לֹא הָיִינוּ, וְעַם זֹאת

באוזנינו קריאתם של הניצולים:

[אם נוכח בהתכנסות ניצול שואה, הוא או היא יזמנו לקרוא את מנשר ניצולי השואה]

"אנחנו דור ניצולי השואה הולכים ומתמעטים. בעוד שנים לא רבות לא יהיה עוד על כדור הארץ אדם שיוכל להעיד: 'אני זוכר את מה שאירע בשואה'. יוותרו רק ספרי זיכרונות ומחקר, תמונות וסרטים, ועדויות ניצולים. או אז יהפוך זיכרון השואה מגורל כפוי, החתום בבשרנו ובנשמתנו, ליעוד היסטורי שעל האנושות ועל הדורות הבאים לשאת באחריות לצקת בו תוכן ומהות..."

(מתוך מנשר ניצולי השואה)

את המנשר כתבו ניצולי השואה צבי גיל, ראול טייטלבוים וישראל גוטמן, עם יושב ראש יד ושם אבנר שלו. המנשר מדגיש את בחירתם של הניצולים בחיים וקורא למחויבות מוסרית ולפעולה ליצירת עולם טוב יותר מתוך התלכדות סביב ערכי זכויות האדם והשוויון. צבי גיל קרא אותו בפעם הראשונה בטקס שחתם את הכינוס הבין-לאומי שהתקיים ביד ושם בשנת 2002, שכותרתו "מורשת ניצולי השואה: ההשפעות האתיות והמוסריות לאנושות".

כל הזכויות שמורות ליד ושם

הרובע היהודי בפאריס, 1933.

נֹזֵכַר בְּהִתְפַּנְסוֹת זֹאת הַשּׁוֹאָה שֶׁהִכְרִיתָה שְׁלִישׁ מֵהָעַם הַיְהוּדִי,

שֶׁשָּׂה מִיְלִיוֹן נָשִׁים, גְּבָרִים וְיְלָדִים.

נֹזֵכַר אֶת גְּזֵרַת הַשְּׂמֹד

שֶׁאִיֻּמָּה לְכַלּוֹת כָּל יְהוּדֵי בְּאֶשֶׁר הוּא,

כָּל אָדָם בְּאֶשֶׁר הוּא אַחֵר –

כְּלָנוּ נִצּוּלֵי גְזֵרַת הַשְּׂמֹד.

נִסְפָּר עַל קַהְלוֹת הַיְהוּדִים שֶׁנִּדְדוּ, נֶעְקְרוּ וְנִמְחָקוּ,

מִמּוֹזָרָח וּמִמּוֹעֲרָב, מִאִירוֹפָּה וּמֵאַרְצוֹת עֲרָב.

נֹאמַר קִינָה עַל הַנִּסְפָּים,

נִדְלִיק נֵר לְזִכְרָם.

נִישִׂיר מִכַּט אֶל הָרֶעַ, כִּי לְפִתַּח חַטָּאת רַבִּץ, אִזּוּ וְעַתָּה,

וּמוֹלוּ נִעְלָה עַל גַּם אֶת הַשְּׂמִירָה עַל צֶלֶם אָדָם

בְּקֶרֶב נָשִׁים, גְּבָרִים וְיְלָדִים

וּבְקֶרֶב חֲסִידֵי אֲמוֹת הָעוֹלָם,

וְנַהַלֵּל אֶת גְּבוּרַת הַקִּיּוּמָה שֶׁל הָעַקּוּרִים,

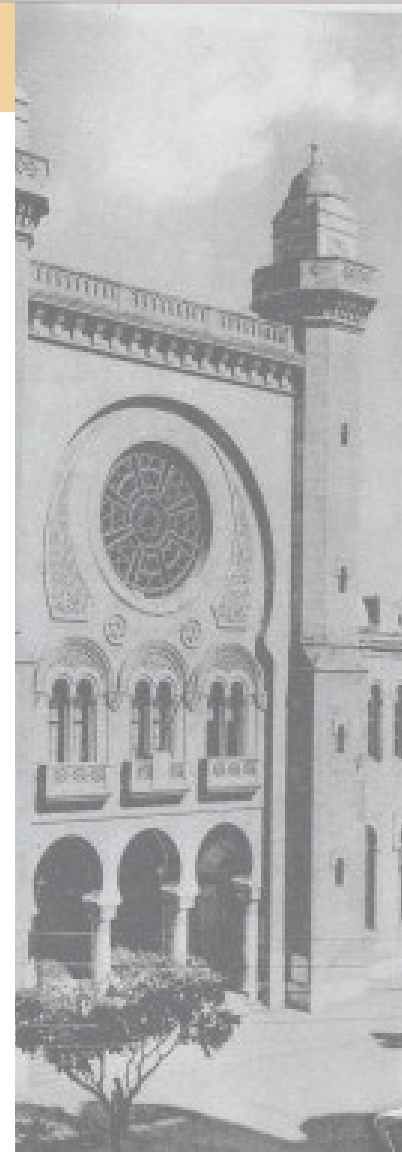
הַמְּגוֹרָשִׁים וְשְׂאֵרֵי הַפְּלָטָה.

וְאִזּוּ נִשְׂאֵל אֶת עֲצֻמָּנוּ: אֵיךְ נֹאמַר אֲנַחְנוּ פֹּה, הַיּוֹם,

"בְּמִקּוֹם שָׂאִין אֲנָשִׁים הַשְּׂתַדֵּל לְהִיּוֹת אִישׁ",

נִשְׂיֵט יָד וְנִקּוֹם.

תֵּהָא לָנוּ הַתְּפַנְסוֹת זֹאת לְזַכְרוֹן וּלְאַחֲרִיּוֹת.

המנחה ת/יבחר
להקראה אחד או יותר
מקולות הזוכרים.

2. קולות הזוכרים

וְנִזְכֹּר אֶת הַדּוֹרוֹת הַזּוֹכְרִים:

בְּכָל קְהֵלוֹת יִשְׂרָאֵל נִפְעָרוּ

תְּפִלוֹת, עֲצָרוֹת וְטָקְסֵי זִכְרוֹן –

בְּעֲצוּמָה שֶׁל הַשּׂוֹאָה,

בְּתֵם הַמְּלַחְמָה, בְּמַחְנוֹת הָעֲקוּרִים,

בְּמַחְנוֹת הַמַּעֲבָר וּבְמַעֲבְרוֹת.

מִסְרַת הַזִּכְרוֹן נִמְשָׁכֶת עַד הַיּוֹם;

אָנוּ חֲלִיָּה בַשְּׁלִשְׁלֵט.

1.

“אנו, הרואים את עצמנו קרובים למתים יותר מאשר לחיים, איננו זקוקים בעצם לתפילת יזכור מיוחדת. אנו אומרים יזכור בבוקר ובערב, אנו אומרים יזכור כשאנו ערים - וגם בחלומותינו [...] לא דרושה לנו תפילת יזכור מיוחדת”.

“ואם כי השמדת העם היהודי נמנית עם האירועים המזוויעים ביותר בהיסטוריה, אנו יודעים - גם היא תישכח”.

(שמואל גרינגאוז)

ד"ר שמואל גרינגאוז, ניצול גטו קובנה ומחנה דכאו, היה יושב ראש ועד העקורים בשטח האמריקני בגרמניה. דבריו נאמרו לפני תפילת יזכור ביום הכיפורים במחנה העקורים לנדסברג, בסתיו 1945.

כל הזכויות שמורות ליד ושם

2.

“ראה ה' והביטה מה עוללו לנו. איכה נבוא לקונן על זוועות השואה ומאורעותיה - ושפת אנוש דלה היא מלהביע את תעצומות האסון והיגון, שאין אח ודמיון להם?”

(מתוך מגילת השואה: קינה על חורבן בית ישראל באירופה מאת משה פראגר)

משה פראגר (1909-1985) נולד בפראגה, פרוור של העיר ורשה. הוא שכל בשואה את אשתו וילדיו ובנס הישרדותו ראה ייעוד שהוטל עליו משמים לספר על אודות השואה. פראגר חיבר ספרים רבים בחקר השואה וב-1964 ייסד את “גנוך קידוש השם” בבני ברק. הקינה נכתבה בשנת 1967 עבור חבורות לומדי “המשנה היומית”, מפעל ההנצחה לקדושי השואה.

3.

זכות רחל / יהודה פתיה

לְבָנֶיךָ הַנְּדוּדִים [...]	זכות רחל זכור האל
הַקְּשִׁיבָה נָא מִשְׁתָּקִים	את קול שועתה וזעקתה
הַנִּשְׁמָע לְמִרְחָקִים [...]	קול בְּרָמָה מִפִּיל חוֹמָה
בֵּין אֲרִיזוֹת וּלְבָאִים?	ואיך נטשת הצאן תועים
הַמְקַרְיָבִים מֵהֶם זְבָחִים? [...]	ואיך תדום לבני אדום
וְאַתָּה דוֹחָה מִיּוֹם לְיָמִים	מְתֵי תַרְחָם מְתֵי תַנְחָם
וְלֹא תִדְחָה עוֹד בְּדַבְרֶיךָ. [...]	אל איום תנה פדיום

הרב יהודה פתיה (1859-1942) היה חכם ומקובל יליד בגדאד. נכדת הרב, שמחה עובדיה פתיה, העידה כי בימי מלחמת העולם השנייה היה נוהג לומר את הפיוט בבני מדי לילה, בירושלים ובקבר רחל, עם תלמידיו, כולם חגורי שק.

4.

"חסרה אני מילים, אבל מוכרחה אני לכתוב, מוכרחה, רוצה אני לבקשכם שלא תשכחו את המתים. רוצה אני להתחנן בפניכם ולבקשכם בכל לשון של בקשה שתנקמו את נקמתנו." "רוצה אני שתקימו יד לנו - מצבה שתגיע עד השמים, ציון שיראה אותו העולם כולו - פסל לא משיש ולא מאבן, אלא ממעשים טובים, כי מאמינה אני באמונה שלמה, שרק מצבה כזאת עשויה להבטיח לכם ולילדכם עתיד טוב יותר."

(מיומנה של דונייה רוזן, 23 ביוני 1943)

דונייה רוזן (1930-2007) נולדה בקוסוב שבגליציה. משפחתה נרצחה כולה בשואה, והיא הסתתרה לבדה ביער בהיותה בת 12. דונייה ניצלה בזכות אולינה הוריהורישין, לימים חסידת אומות העולם. את יומנה כתבה במחבוא, בעזרת בדל עיפרון ופיסות נייר שאולינה השיגה בעבודה. דונייה לא האמינה שתינצל, ובקשה מאולינה שתמסור את יומנה ליהודי הראשון שתפגוש אחרי המלחמה. לאחר השואה עלתה דונייה לישראל ועד מותה ניהלה את המחלקה לחסידי אומות העולם ביד ושם.

כל הזכויות שמורות ליד ושם

פרימו לוי (1919-1987), שנולד בטורינו שבאיטליה, היה סופר וכימאי יהודי. שמו יצא לתהילה בזכות יצירתו על השואה ובייחוד בזכות ספרו הזהו אדם?, שמתאר את השנתיים שבהן שהה במחנה העבודה אושוויץ מונוביץ. לוי מעיד בספר על הזוועות שביצעו הנאצים במהלך השואה.

הקול הקורא לנו לזכור, אך ועתה:

שמע / פרימו לוי

אַתֶּם הַיּוֹשְׁבִים בְּאֵין מַחְרִיד
בְּמוֹשְׁכֹת מִבְּתָחִים;
אַתֶּם הַמוֹצֵאִים מֵאֶכְל חֶם וּפְנֵי יָדִיד
בְּשׁוֹבְכֶם הַבִּיתָה עִם דְּמִדּוּמִים:
הַתְּבוֹנְנֵי וְרָאוּ הִזְהוּ אֲדָם
הַעוֹבֵד בְּבִצָּה הַקְּרָה;
הוא, שְׁאִינוּ יוֹדְע מְנוּחָה וְנִלְחָם
לְמַעַן פֶּת-לָחֶם זְעִירָה.
שְׂבַעֲבוּר "כֵּן" או "לֹא" לְבֵן-מֹת הָיָה.
הַתְּבוֹנְנֵי וְרָאוּ הָאֵם אֲשֶׁה הִיא זֹאת.
בַּת בְּלִי שֵׁם וּבְלֵא שְׁעָר;
שְׁלֵא נוֹתֵר בָּה עוֹד כַּח לְזֹכֵר,
שְׁעִינֵיהָ רִיקוֹת וְצוּגֵן חִיקָה
כַּצְּפִרְדֵּעַ בְּיוֹם חֶרֶף וּכְפֹר.
הִרְהָרוּ וְזָכְרוּ כִּי כָּל זֹאת אֶרֶע
וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה:
אֲשֶׁר אֲנוּכִי מִצְּוֹכֶם
לְחֻקֶּךָ בְּלִבְכֶּם.
וְשִׁנְנָתֶם אוֹתֶם לְבָנֵיכֶם
בְּשִׁבְתְּכֶם בְּבֵית בְּלִכְתְּכֶם בְּדַרְךְ,
בְּשִׁכְבְּכֶם וּבִקְוִמְכֶם.
וְהָיָה כִּי תִדְמּוּ - יֵאבְדוּ בְּתִיכֶם
וַיֵּךְ בְּכֶם הַחֲלִי מִכֶּף רֶגֶל עַד קַדְקוֹד.
וַיִּהְפְּכוּ מִכֶּם פְּנֵיהֶם יוֹצְאֵי חֲלָצִיכֶם, עוֹד.

(מתוך הזהו אדם)

.5

"אויבנו האכזר ביקש לכלות כל זרעינו חלילה, ולא כהמן יש"ו [יימח שמו וזכרו] שלא זכה לעשות אף מעט מחפצו ורצונו ביהודים, בימינו אלה היטלר יש"ו כבר לקח תחת ידו כמעט כל יהודי אירופה והצליח בהריגת כחמישה מליונים מבני עמנו..."

(מתוך מגילת המלחמה וישראל
מאת יצחק הלוי)

המגילה חוברה בקזבלנקה שבמרוקו בתום המלחמה, בשנת תש"ה (1945). היא כתובה בתבניתה של מגילת אסתר ומתארת את נס הצלתם של יהודי צפון אפריקה בידי בנות הברית, ואת האסון שפקד את יהדות אירופה.

ניצולים מאזורקוב שבפולין באזכרה במחנה העקורים לנדסברג, 1947, ארכיון יד ושם

ב. קינה

אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה (יהודה חזק)

העולם שהיה -
המשתתפים מוזמנים
לפתוח את חלק
"אלה אזכרה" בשיר
או בפיוט המעלה את
זכר חייה של קהילה.

1. אלה אזכרה

אזכרה את היהודים בתפוצותיהם

ובקהלותיהם,

מפזרה וממערב,

מאירופה, מחופי הים התיכון ומארצות ערב,

שהכחדו או שנעקרו ממקומם,

ואת הקהלות והיהודים שעמדו לצד אחיהם

בימות החרבן.

1. העיר הקטנה וורונקה

"עיר קטנה וורונקה, אבל מה יפה היא ומה רב חינה! יכול אתה, לכשתרצה, לעבור את כל העיר, לארכה ולרחבה, במשך חצי שעה. אין לה לא מסילת ברזל ולא נמל של ים, לא שאון החיים ולא המונום, אבל יש לה שני ירידים, פעמים בשנה, שכל עצמם לא נבראו אלא בשביל היהודים, למסחרם ולפרנסתם. עיר קטנה ודלה, אבל כנגד זה מלאה היא סיפורים ואגדות נפלאים, המושכים את הלב, הנמסרים מדור לדור, איש מפי איש. אילו אמרתי לספר לפניכם את כולם, לא הייתי מספיק"

"בוורונקה זו הקטנה היה אבי המיוחס והגביר לאחריו, גבאי ראשון לכל החברות - 'רב נחום בן-זאב'! ואנחנו, בניו של רב נחום בן-זאב, אף אנו לא היינו קלי-ערך. בכל מוצאי שבת היו עורכים בביתנו סעודת מלווי-מלכה לכל בני העיר; בכל יום טוב היו בני העיר נכנסים אצלנו לקדש על היין; את כל החדשות, המתרחשות בעולם, היו מביאים אל ביתנו ומוציאים מביתנו; כוס יין היו שותים על שולחנו, את שבחי רבם של חסידים היו מספרים בביתנו, על ענייני פוליטיקה היו משתאים אצלנו - הכל היה אצלנו..."

(מתוך חיי אדם מאת שלום עליכם, מיידש ו"ד ברקוביץ)

שלום עליכם (שלום [בן נחום] רבינוביץ', 1859-1916) הוא מחשובי הסופרים בידיש. הוא נולד באזור קייב (כיום אוקראינה) ובילדותו למד בתלמוד תורה. בצעירותו פרסם סיפורים קצרים ומאמרים ולאחר מכן גם רומנים ומחזות, רובם בידיש ומיעוטם בעברית וברוסית. בעקבות מהפכת 1905, שהייתה מלווה בגל של פוגרומים, היגר לארצות הברית. יצירותיו ניחנו בהומור, והן מביעות חמלה והזדהות עם יהודי העיירות לצד ביקורת סאטירית עדינה עליהם.

בית הכנסת הגדול בלודמיר, ווהלין, אוקראינה. צולם בין השנים 1921-1924.

אֶזְכְּרָה אֶת אֲבוֹתֵינוּ וְאִמּוֹתֵינוּ, נָשִׁים, גְּבָרִים וְטַף,
 דּוֹבְרֵי כָּל הַשְּׂפוֹת וְהַגִּבִּים,
 שֶׁקִּיְמוּ אֶת חַיֵּיהֶם מֵאוֹת בְּשָׁנִים –
 חַיִּים שֶׁל אֱמוּנָה וְשִׁמְרַת מִצְוֹת,
 חַיִּים שֶׁל תִּלְמוּד תּוֹרָה,
 חַיִּים שֶׁל פִּיּוּט וּמִסְכָּת,
 חַיִּים שֶׁל נְגוּן וּסְעוּדוֹת חֵן,
 חַיִּים שֶׁל עֲרֻבוֹת הַדָּדִית וְעִזְרָה,
 חַיִּים שֶׁל כִּלְכֵּלָה וּמְלָאכָה,
 חַיִּים שֶׁל מִדְּעַ וְאִמְנוֹת,
 חַיִּים שֶׁל תְּקוּן הַבְּרָה,
 חַיִּים שֶׁל יְצוּר וַיְצִירָה,
 חַיִּים שֶׁל תְּפִלוֹת לְצִיּוֹן,
 חַיִּים –
 הֵם הַמְּסֹד לְקִיּוּמֵנוּ.

המשתתפים
 מוזמנים להציג
 את עצמם בשמם
 ולאמר את שמות
 הקהילות וארצות
 המוצא של
 משפחותיהם.

3. סלוניקי - ירושלים של הבלקן

"שאלוניקי הייתה לאי קטן בו שררה כעין אוטונומיה יהודית רוחנית וכלכלית כאחת, וזו השפיעה על כל מבנה החיים ומחקה במידה מרובה את חותם הגלות [...] פה גדלו יהודים בעלי קומה [...] ותפקיד נכבד מאוד להם בחיי הכלכלה כמחדשים וכיוצרים: מצד אחד בעלי בתי החרושת, רבי המסחר, נשיאי הבנקים; ומצד שני המוני עובדים בכישרון ובחריצות ועוסקים במלאכות שבכל תפוצות הגולה רחק או הורחק עמנו מהם: שיט, דיג, פריקת אניות וכו'. ובאי זה שולטת תורת ישראל בחיי היחיד והציבור."

(מתוך "בסלוניקי - רשמיו של הנוסע היהודי הגרמני חזל צבי קלצל")

יצחק אפשטיין (1863-1943), יליד רוסיה, היה מחנך, חוקר לשון וממחדשי השפה העברית בארץ ישראל. לזמן מה הוא ניהל את בית הספר "תלמוד תורה הגדול" בסלוניקי שביוון. ערב מלחמת העולם השנייה חיו ביוון כשמונים אלף יהודים, ולמעלה משישים אלף מהם נספו בשואה, רובם באושוויץ.

אורתודוקסים יהודים בליאופולדשטדט, וינה. 1915

"לפתע כל המקומות שבהם חיו היהודים במשך מאות שנים, אפילו יותר מאלף שנים, היו כלא היו. וחשבתי, בעוד שנים רבות, זמן רב אחרי ההרג, אולי ירצו היהודים לשמוע על המקומות שנעלמו, על החיים שהיו ואינם עוד."

(רומן וישניאק)

רומן וישניאק (1897-1990) היה צלם יהודי אמריקני ממוצא רוסי. בשנות השלושים, כשגברה האנטישמיות בגרמניה, יצא וישניאק למסע במזרח אירופה ותיעד במצלמתו יהודים בכפרים ובגטאות עירוניים. רבות מהתמונות צולמו בסתר, לעתים ללא ידיעת המצלמים. לא פעם נתפס וישניאק בידי המשטרה ונעצר בעודו מצלם.

חתונה יהודית בבית המשפט בוטרפורד, אירלנד. ספטמבר 1901

4. ברלין

"כשבאתי לעולם בשלהי 1897, בחלק הישן של ברלין, כבר ירבה משפחתי בברלין שלושה דורות. למשפחת אבי היו בתי דפוס. היינו מספר משפחות עשירות (כולל גם 'משרתיה' הרבים עד מאוד), והמשפחה עשתה את כל כבוד הדרך מאורח-החיים היהודי-האורתודוכסי המסורתי עד התבוללות קיצונית. בעודנו נערים הוביל אותנו אבא באחד הימים אל הבית שבו התגוררה סבתא וניהלה מסעדה יהודית. מהמטבח הכשר לא נותר אצלנו שריד. מטקסי הדת נשמרו אצלנו בחגיגות משפחה רק לילות שבת וליל הסדר. הקידוש נעשה בניגון מסורתי מבית סבא, אך הובן רק באופן חלקי."

(מתוך **מברלין לירושלים: זכרונות נעורים**
מאת גרשם שלום)

גרשם (גרהרד) שלום (1897-1982), יליד ברלין, היה מגדולי חוקרי הקבלה והמיסטיקה היהודית. שלום עלה לארץ ישראל בשנת 1923 והשתלב בסגל ההוראה של האוניברסיטה העברית בירושלים. הוא הקדיש את מרבית חייו לחקר המיסטיקה היהודית ופרסם מחקרים רבים על ספר הזוהר, על השבתאות ועל הקבלה הלוריאנית.

5. קהיר

"אותה שנה קנה לי אבא 'הגדה', וכאשר הפכתי את הדפים והסתכלתי בתמונות, סיפר לי את סיפורנו. מה מוזר היה לחשוב שכולנו היינו במצרים לפני זמן רב, רב מאוד, בימים שניבנו הפירמידות, אותם שלוש המשולשים הוורודים שהייתי רואה מן המרפסת שלי, מעבר לנילוס. וכשהיינו משחקות 'ב'קלאס' על שפת הנהר, אולי במקום זה ממש, למטה מרציף האבן, מצאה בת פרעה את משה בתיבתו הקטנה, בין קני-הסוף של הנילוס."

(מתוך **ממזרח שמש** מאת ז'קלין כהנוב)

ז'קלין כהנוב (שוחט) (1917-1979) הייתה סופרת, מבקרת ספרות ומסאית. כהנוב נולדה בקהיר ונדדה בחייה בין מצרים, ארצות הברית, צרפת וישראל. לישראל הגיעה בשנת 1954 וחייתה בה עד מותה. כהנוב כתבה יצירות ספרותיות שזיכו אותה בפרסים, ועסקה בביקורת הספרות ובכתיבה מסאית בנושאים אישיים-אוטוביוגרפיים, חברתיים, תרבותיים ופוליטיים

"ורק עתה, כשהטילו אותם לערימה אחת, כשטאטאו אותם כדומן חוצות, את מנהלי הבנקים מארמונותיהם בברלין ואת שמשי בית-הכנסת של הקהילות הדתיות, את הפרופסורים לפילוסופיה מפאריס ואת רכבי-הכרכרות מרומניה, את שמשי-הטהרה בבית-העלמין ואת חתני פרס נובל, את זמרות הקונצרטים ואת המקוננות בלוויות, את הסופרים ואת מבשלי היי"ש, את הנגינים והדלפונים, את הגדולים והקטנים, את האדוקים והחופשיים, את המלווים-בריבית ואת תלמידי-החכמים, את הציונים ואת המתבוללים, את האשכנזים והספרדים, את הצדיקים והרשעים, ומאחוריהם את החבורה הנבוכה שסברו כי ניצלו מהקללה זה כבר, המשומדים והמעורבים - רק עתה נכפתה על היהודים, לראשונה לאחר מאות שנים, שותפות מלאה, שהם לא הרגישו בה זה כבר, השותפות החוזרת מאז יציאת-מצרים, שותפות הגירוש."

(מתוך הדפים החותמים את ספרו האחרון של סטפן צוויג,
העולם של אתמול)

סטפן צוויג (1881-1942) היה סופר ומסאי יהודי יליד וינה שבאוסטריה. ספריו תורגמו לשפות רבות וזכו לקהל קוראים עצום בין שתי מלחמות העולם. בתחילת שנות השלושים, לאחר ששוטרים באו לחפש נשק בביתו שבוינה, עבר ללונדון. לאחר מכן עבר עם אשתו לניו יורק ומשם לברזיל. הרס אוסטריה, ואירופה בכלל, נמרכז אינטלקטואלי גרם לו לדיכאון כבד. ב-1942 התאבד צוויג בברזיל עם אשתו.

מוזיקאים יהודים ברוהטין, אוקראינה. 1912

על-אלה אני בוכיה, עיני עיני ירדה מים פי-רחק ממני מנחם, משיב נפשי; היו בני שוממים, פי גבר אויב (איכה, א טז)

2. על אלה אני בוכיה

וגם אם אין לי מלים וגם אם יש לך מעט,
בקצר ידיו, בקצר שפה,
נבטא את קצה קצהו
של הרצח הגדול שידעה האנושות.
נזכיר באלם שפתינו רק מעט מים היסורים,
את מה שמעבר לכל שפה.

רומן וישיאק, מתוך תיעוד יהודי מזרח אירופה שלפני השואה

“שאלה: ‘כמה נהרגו?’

תשובה: ‘שישה מיליונים.’

שאלה: ‘האם זה הרבה?’

תשובה: ‘כן, הרבה.’

אך הנה תשובה שונה:

‘תאר לעצמך כאילו כל מילה בתורה מסמלת שם של יהודי שנרצח בשואה. שלא כמו התורה שאותה אנחנו קוראים לפי המסורת מההתחלה ועד הסוף, במשך שנה אחת, את ספר השמות הקדוש הזה יארך לקרוא שבעים וחמש שנים.’

והנה תשובה אחרת:

‘תאר לך טור אנשים שבו כל אחד עומד במרחק מטר מרעהו. הטור מתחיל בירושלים, נמשך בין עצי הזית של הרי יהודה, יורד אל פרדסי ההדרים בשרון, מגיע לחוף הים, נכנס למים, והולך ליד קפריסין וכרתים, מגיע לפלופונסוס, חוצה את יוון העתיקה, נכנס שוב לים במערב, יוצא ליד רומא העתיקה. טור אינסופי זה של יהודים צעירים וקשישים, העומדים שם במרחק מטר איש מרעהו פונה עכשיו צפונה לחצות את האלפים ומגיע למה שהיה הרייך הגרמני, עדיין צפוף ומתפתל, ומוצא עצמו לבסוף בשערי אושוויץ, ומשם - ממש לא יאומן - מתעקל הטור דרך אירופה העקובה מדם כל הדרך חזרה לירושלים, מעגל האנשים נסגר. מספרם - שישה מיליונים.’”

(מתוך השואה - רעידת אדם: על תעתועי הזכרון המחבלים בזכר השואה מאת שלמה ברזניץ)

שלמה (יוראי) ברזניץ נולד ב-1936 בברטיסלבה שבסלובקיה. הוא משמש פרופסור לפסיכולוגיה באוניברסיטת חיפה ובעברו היה חבר כנסת. בהיותו בן 8, כשסלובקיה נכבשה בידי הגרמנים, הוריו הכניסוהו למנזר כדי להציל את חייו. ברזניץ זכה להגנת אנשי המנזר בזכות זיכרונו יוצא הדופן, אשר אפשר לו לצטט בעל פה תפילות נוצריות.

1. אווה, בת 13

"יומני היקר, אנחנו נמצאים פה חמישה ימים, אבל נדמה לי שחלפו חמש שנים. אני לא יודעת במה להתחיל, כי כל כך הרבה דברים נוראים קרו מאז הפעם האחרונה שכתבתי בך. קודם כל, גמרו לבנות את החומה ואיש אינו יוצא או בא. מהיום, יומני היקר, איננו חיים בגטו אלא במחנה-גטו, ועל כל בית תלויה מודעה שבה כתוב בדיוק מה אסור לנו לעשות. למעשה, הכל אסור, אבל הבעיה היא שהעונש על כל עברה הוא מוות. לא כתוב אם העונש הזה נועד לילדים, אבל אני מניחה שהוא חל גם עלינו."

(מתוך יומנה של אווה הימאן)

אווה הימאן (1931-1944) תיארה ביומנה את חייה בחודשים שלפני רצח יהודי העיר נאגיווארד שבהונגריה. עם חיסול הגטו שבו נכלאו יהודי העיר שולחה אווה לאושוויץ ונרצחה שם.

כל הזכויות שמורות ליד ושם

על אלה אני בוכיה:

על חורים שנגרעו,

על אחים, אחיות,

על ילדים שחלמו.

על אלה אני בוכיה:

על בית שחרב,

על שכנים שבגדו,

על רחוב שממנו גרשו,

על בתי פנסת שנתצו,

על עם שלם שחיו נרמסו.

על אלה אני בוכיה:

על אדם, עולמו וסודו,

על אדם ואהבותיו, יאושו וחלמו,

על אדם ותלמודו, מעשיו וכאבו,

על אדם וזכרונותיו, כעסו וצחוקו,

על אדם וחיו.

חיילים גרמנים מרכיבים תושבים יהודים באושווינצ'ים, פולין, 1941

המשתתפים
יקראו עדויות על
פי בחירתם. אם
בהמשך תשמע
עדות ניתן לעבור
ישירות ל"זכור".

2. חיון חיון

"ריכזו את כל היהודים, ולקחו אותם לאזור ג'אדו, שזה נמצא למעלה מאלף קילומטרים מאיתנו. נסענו במשאיות עמוסות עד אפס מקום. לקח שבוע ימים. לברוח אף אחד לא רוצה, לאן תברח במדבר? ליוו אותנו איטלקים וגרמנים. כשנכנסו דבר ראשון עשו די-די-טי. הכניסו אותנו ערומים לגמרי. ואצלנו זה היה דבר גנאי כזה, שילד יהיה ערום על יד אבא שלו ורואה את אבא שלו ערום. היו צריפים של מחנה צבא, והכניסו אנשים שמה. לפי גודל המשפחה ככה וככה סנטימטרים רצפה. ושמירה בין משפחה למשפחה, וככה היו ארבעה טורים. היה רעב גדול. היגיינה מתחת לאפס. ומחלות אימוות. המוות היה יותר טוב מאשר חיים."

(עדותו של חיון חיון)

חיון חיון נולד בעיר דרנה שבלוב בשנת 1933. במאי 1942, בהיותו בן תשע, נשלח חיון עם משפחתו, ועם עוד 2,600 יהודים תושבי האזור, למחנה ג'אדו שהוקם בלוב תחת שלטון גרמניה הנאצית. עד ינואר 1943 שהה חיון במחנה, תחת פיקוד איטלקי, ולאחר כיבוש המחנה על ידי הצבא הבריטי נותר בו עוד כמה חודשים לצורך שיקום. בשנת 1949 עלה חיון לישראל. בעדותו, שניתנה ליד ושם בשנת 1995, הוא מתאר את החוויות הקשות שחוו היהודים במחנה.

כל הזכויות שמורות ליד ושם

יהודים לובים ניצולי ברגן-בלזן חוזרים ללוב.

5. פרימו לוי

"עתה הבנו ששפת אנוש דלה לבטא את העלבון הצורב. את אובדן צלם אנוש. המציאות נגלתה לעינינו כהויתתה בשבריר שנייה, כמעט במחזה נבואה: עד התחתית הגענו, לשפל המדרגה, למטה מזה אי אפשר לרדת. לא נותר לנו כל מאום: לקחו את הבגדים, את הנעלים, ואף את שערותינו לא הותירו לנו. אם נדבר לא יקשיבו לדברינו, ואם יקשיבו לא יבינו. עוד מעט גם את שמותינו יטלו. אם בכל זאת נרצה לשמור עליהם, יהיה עלינו לאזור את כל כוחותינו כדי שישרוד דבר-מה מאיתנו. דבר ממה שהיינו."

(מתוך הזהו אדם)

6. כתוב בעפרון בקרון

החתום / דן פגיס

כָּאֵן בְּמִשְׁלוֹחַ הַזֶּה
אָנִי חוֹה
עִם הַכֵּל בְּנִי
אִם תִּרְאוּ אֶת בְּנֵי הַגָּדוֹל
קִזְּנוּ בְּנֵי אֲדָם
תִּגִּידוּ לוֹ שְׂאֲנִי

דן פגיס (1930-1986) היה משורר, מתרגם וחוקר של שירת ימי הביניים. הוא נולד ברדאוף שבדומיניה וגורש בהיותו בן 11 עם סבו וסבתו למחנות עבודה בטרנסניסטריה במסע מוות שבו נספו רוב הובם של המשתתפים. פגיס הגיע לישראל אחרי השואה. הוא פרסם שישה קובצי שירה וספרי מחקר ועיון.

יזכרו

יזכרו אלהים

את נשמות אחינו בני ישראל,

חללי השואה וגבוריה,

נשמות ששה מיליונים

שהומתו ונהרגו ונהנקו ונקברו חיים,

ואת קהלות הקדש שגזרבו.

יזכרו אלהים

את עקדת

שאר קדושי ישראל

וגבוריו

מימי עולם,

הנאהבים והנעיימים

בחיייהם ובמותם לא נפרדו.

ינוחו בשלום על משפבותם,

ונאמר אמן.

המשתתפים יזכירו שמות של קרובים או של דמויות משמעותיות להם שנספו בשואה או ששרדו, יזכירו שמות של בני משפחה שנעקרו - וידליקו נר זיכרון.

נְסִיִּים אֶת הַקִּינָה
בְּשִׁתִּיקָה

ג. הרוע

ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב ואת המוות ואת הרע

(דברים ל, טו)

1. עדות / דן פגיס

לא לא: הם בהחלט
היו בני-אדם: מדים, מגפיים.
איה להסביר. הם נבראו בצלם.
אני הייתי צל.
לי היה בורא אחר.
והוא בחסדו לא השאיר בי מה שימות.
וברחתי אליו, עליתי קליל, כהל,
מפסי, הייתי אומר: מתנצל:
עשן אל עשן כל יכול
שאין לו גוף ודמות.

פגיס, דן, "עדות" (גלגול 1970)

דן פגיס (1930-1986) היה משורר, מתרגם וחוקר של שירת ימי הביניים. הוא נולד ברדאון שברומניה וגורש בהיותו בן 11 עם סבו וסבתו למחנות עבודה בטרנסניסטריה במסע מוות שבו נספו רוב רובם של המשתתפים. פגיס הגיע לישראל אחרי השואה. הוא פרסם שישה קובצי שירה וספרי מחקר ועיון.

נישיר מבט אל תהום הרע האנושי,

או ועתה.

כי לפתח חטאת רבין.

עבדה: באבחון פסיכיאטרי שנעשה לאנשי האינזגורפן (יחידות החסול של האס אס) במסגרת משפטי נירנברג, כל הנבדקים נמצאו נורמלים.

תא הזכויות במשפט אייכמן, 1961

2. האלפיניסטים של הרוע

“כולנו כנראה נגועים באדישות. רבים מאתנו אשמיים באנוכיות. קהות חושים, לעומת זאת, אינה נפוצה כל כך; ככל שנגביה בטיפוסנו, כך ינשרו יותר ויותר מאתנו. כל אחד מאתנו מסוגל לבצע עוול ורבים מסוגלים להיות נבזיים למדי. אך אין בכך כדי ללמד דבר וחצי דבר על יכולתנו לבצע רצח, לא כל שכן רצח המוני, ולא כל שכן שואה. זדים אינם נבראים יש מאין, הם מחליטים על כך. בדרך מן השנאה ליהודים אל הגירוש הכולל של היהודים אל מותם היו הרבה נקודות שבהן היה צריך להחליט אם להמשיך. ההחלטה להפוך לרוצחים לא הייתה חד פעמית אלא דרך ארוכה ומייגעת, רצופת תמרורי אזהרה ודגלים שחורים. כמו שאין אדם מגיע לראש הר האוורסט בהיסח הדעת, כך לא הגיעו אייכמן ושכמותו לרצח היהודים בטעות, לא בהיסח הדעת, לא בציות עיוור לפקודות, ולא בעבודה של ברגים קטנים במכונה גדולה. הם עבדו קשה, השקיעו מחשבה, יוזמה, מרץ, והרבה מאמצים, שנמשכו שנים. הם היו האלפיניסטים של הרוע.”

(מתוך הביורוקרטים של היטלר מאת יעקב לזוביק)

יעקב לזוביק (נולד ב-1957) הוא חוקר שואה. בעבר היה מנהל ארכיון יד ושם. לזוביק, שנולד בגרמניה, טען בספרו, שפורסם ב-2001, כי רצח יהודי אירופה לא בוצע בהיסח הדעת ואף לא מתוך ציות עיוור למפקדים או סגידה למנהיג כריזמטי. אייכמן ועמיתיו, טען לזוביק, הוציאו לפועל את “הפתרון הסופי” משום ששנאו יהודים, והם הבינו את מלוא המשמעות של מעשיהם.

כָּל שֵׁישׁ לְדַעַת עַל אֲדוֹלְף אֵיִכְמָן / לאונרד כהן

עֵינִים... בִּינוּנִיּוֹת
שֶׁעַר... בִּינוּנִי
מִשְׁקָל... מְמַצֵּעַ
גִּבְהָ... מְמַצֵּעַ
סְמָנִים מִיְחָדִים... אֵין
מִסְפָּר אֲצַבְּעוֹת... עֶשֶׂר
מִסְפָּר בְּהוֹנוֹת... עֶשֶׂר
אֵינְטֵלִיגֵנְצִיָּה... מְמַצֵּעַת
לְמָה צְפִיתֶם?
טְפָרִים?
נִיבִים מְגֻדְּלִים?
רִיר יָרֵק?
טְרוּף?

לאונרד כהן (נולד ב-1934) הוא סופר, משורר, מלחין וזמר. כהן נולד בקנדה למשפחה יהודית ממוצא פולני-ליטאי. השיר נכתב והולחן על ידי ב-1964, לאחר שחנה ארנדט כתבה בספרה אייכמן בירושלים שהיו רבים כאייכמן, ושהנורמליות שלו ושל אחרים שנהגו כמוהו מבעיית יותר מכל הזוועות יחד. השיר פורסם בקובץ שיריו Flowers for Hitler.

נזכר את כוחו של הרע להלך אימים וקסם, אז ועתה, את יכלתו להחל בתפושותיו השונות אל נפשנו, ביודעין או שלא ביודעין.

1.

”כח המשיכה של הנאציזם היה טמון בכוחם של רגשות דימויים ותעתועי דמיון. הנאציזם ירד מן הבימה, אך הדיבוק שהוא מהווה לדמיון בימינו, משחזר אותו בלי הרף“.

(מתוך קיטש ומוות: על השתקפות הנאציזם מאת שאול פרידלנדר)

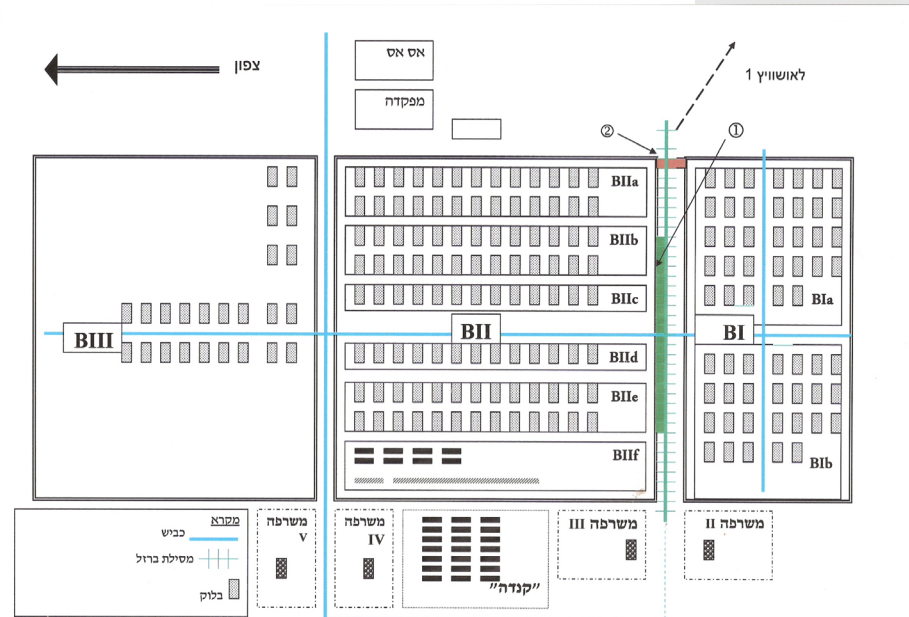
שאול פרידלנדר (נולד ב-1932) הוא היסטוריון, חוקר שואה. פרידלנדר נולד בפראג, ולאחר כיבוש צ'כוסלובקיה במרץ 1939 ברח עם הוריו לצרפת. כשהחלה השמדת יהודי צרפת, הוריו הפקידו אותו במנזר כדי להציל את חייו. הוא גדל כקתולי ואף הוכשר לכמורה. לאחר המלחמה החל לחזור בהדרגה ליהדותו וב-1948 עלה לישראל.

2.

”האם ייתכן שמוזיאון אושוויץ, למרות כוונותיו האציליות, מעמיד אנדרטה לגאונות של הרוע? במסלול הביקור, בין ביתני העינוי ושבילי המוות, נדמה היה לי לרגע שאני חלק מקהל הצובאים על מופעי המסורת הארוכה של הצגות הגיהנום, של מרתפי העינויים, של ביתני הפחד והאימים בירידי השעשועים, מופעים הממשיכים וסוחפים המונים לתעשיית האלימות גם אחרי אושוויץ, אחרי רואנדה ודארפור, וגם אחרי ה-11 בספטמבר, כמו מופע האלימות של דאעש המופץ באינטרנט. את אושוויץ לא הקים אלוהים ולא ברא השטן. את אושוויץ בנה האדם, ועונו בו עד מוות בני אדם. בזירת ההשמדה והרוע התגלה האדם, בשפלותו ובגבהיו.“

(מתוך מול פני הרוע מאת מיכל גוברין)

מיכל גוברין (נולדה ב-1950) היא סופרת, משוררת ובמאית. אביה היה איש העלייה השלישית. אמה, ניצולת מחנות המוות, איבדה בשואה את בעלה הראשון ואת בנה.

שרטוט סכמטי של מחנה אושוויץ בירקנאו, יולי 1944 (להמחשה בלבד)

נְסַפֵּר גַם בְּדִיחוֹת שְׂרָוְחוֹ בְּאוֹתָם יָמִים וְנוֹעְדוּ לְסִיעַ בְּעַמִּידָה מוֹל פְּנֵי הָרֵעַ וּבְהִלְעָגָתוֹ.

אספסוף נאצי מקיף יהודי זקן ושואל אותו: "מי אחראי למלחמה?"
 היהודי הזקן עונה: היהודים ורוכבי האופנים.
 נדהם האספסוף: "למה רוכבי האופניים?!"
 עונה היהודי: "למה היהודים?"

יהודי הולך ברחוב בברלין ונתקל בטעות בהיטלר.
 "חזיר!" שואג היטלר.
 "אפשטיין", מציג גם היהודי את עצמו, וקד קידה.

היטלר הזועם מבקש שהאדם האחראי לבדיחות עליו יובא לפניו. כמה שבועות
 לאחר מכן מביא שוטר את קאופמן היהודי בפני היטלר.
 מה שמך? שואל היטלר.
 "קאופמן".
 "אתה אחראי לבדיחה עלי ועל החזיר?"
 "כן".
 "ועל הבדיחה שביום שאני אמות יהיה חג ליהודים?"
 "כן, גם זו שלי".
 "ומה עם הבדיחה על היהודי שבא אלי במועל יד כדי להגיד לי שהטינוף אצלי
 כבר הגיע עד כאן?"
 "כן, גם זו שלי".
 "איך אתה מעז לספר את הבדיחות הללו? אתה לא יודע מי אני? אני הפירר של
 הרייך השלישי, המנהיג של מליוני גרמנים!"
 "לבדיחה הזו אני לא אחראי".

גם מתוך מחשכי
 הייסורים זהרו
 ניצוצות של צחוק
 ואופטימיות, שהיו
 ביטויי התנגדות
 לניסיון לשלול
 מהיהודים את צלם
 האנוש.

הבדיחות מופיעות
 בספר מבעד
 לדמעות: הומור
 יהודי תחת השלטון
 הנאצי בעריכת
 איתמר לוי -
 עיתונאי, סופר
 וחוקר שואה. בספר
 מקובצים טקסטים
 הומוריסטיים
 מתקופת השואה.

הורדת מעפילים מהאונייה "האומות המאוחדות" בחוף נהריה. ינואר, 1948

"רֵאָה גַּתִּי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב,
וְאֶת הַמְּוֹת וְאֶת הָרָע... וּבַחֲרָף בַּחַיִּים" (דברים ל טו)

ד. העמידה כנגד: להיות איש

ובמקום שאין אנשים השתדל להיות איש

ובמקום שאין אנשים השתדל להיות איש (משנה מסכת אבות ב, ה)

1. מי האיש

"זיכרונות המלחמה, מלחמת העולם השנייה - אני מקווה שזה לא יפתיע אתכם - הזיכרונות האלה קשורים אצלי בהרבה אהבה. אין-סוף אהבה. מי שהיה בגטו וראה איך אימהות מגוננות על ילדיהן, אימהות לא אוכלות ורק מאכילות, איך נערים ליוו את הוריהם כדי לא להשאיר אותם לבד, והגנו עליהם עד לרגע האחרון. כשאני שואל את עצמי מאין נובעים הכוחות לכתוב, זה לא מתוך מראות הזוועה אלא מתוך מראות האהבה שהיו שם בכל מקום. העולם שלי לא נשאר בדמות תליין, העולם שלי לא נשאר בדמות הרוע שאי-אפשר לתקן אותו, הרוע האין-סופי; נשארתי עם בני אדם ואהבתי אותם."

(אהרן אפלפלד)

הסופר אהרן אפלפלד (נולד ב-1932) הוא יליד צ'רנוביץ שברומניה. אמו נרצחה זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה. הוא גורש עם אביו אל הגטו ולאחר מכן יצא עמו במסע ארוך למחנה עבודה בטרנסניסטריה. כעבור זמן מה הוא הופרד מאביו ושרד בשואה כילד בודד. בשנת 1946 עלה לארץ ישראל במסגרת עליית הנוער. יצירותיו משקפות את חוויותיו בשואה וכצעיר ניצול השואה בישראל הצעירה, ומתארות גם את ההתרחשויות באירופה ואת מצבם של יהודי אירופה לפני מלחמת העולם השנייה. דברים אלו נאמרו באפריל 2012, במפגש עם קבוצת המחקר "העברת זיכרון ובדין" במכון ון ליר.

"אנחנו שהיינו במחנות ריכוז זוכרים את האנשים אשר היו עוברים בין צריף לצריף כדי לעודד את רוחם של אחרים, כדי לפרוס להם מפרוסת לחם האחרונה. אולי הם היו מעטים, אך די בהם להוכיח כי אפשר ליטול מהאדם את הכל חוץ מדבר אחד, את האחרונה שבחרויות אנוש, לבחור את עמדתו במערכת נסיבות מסוימות, לבחור את דרכו."

(מתוך האדם מחפש משמעות מאת ויקטור פרנקל)

ויקטור פרנקל (1905-1997) נולד בווינה והיה נירולוג ופסיכיאטר. בתקופת השואה בחר להישאר בווינה ולהגן על הוריו אף על פי שקיבל אשרת כניסה לארצות הברית. הוא נשלח לגטו טרזיינשטט ולאחר מכן לאושוויץ. פרנקל הצליח לשרוד וב-1946 פרסם את ספרו הידוע האדם מחפש משמעות. בספר תיעד את חוויותיו כאסיר בתקופת השואה ותיאר את גישתו הפסיכותרפית למציאת משמעות לחיים.

המשתתפים יקראו ברצף את העמודה המרכזית. אחר כך יחלקו סיפורים משפחתיים ועדויות שהותירו בהם חותם בנושא העמידה כנגד, או יקראו מהמקורות על פי בחירת המנחה. הסיפורים והעדויות יסופרו זה אחר זה.

לְנוֹכַח פְּנֵי הָרֵעַ, לְמוֹל
הָאֲבִירִיּוֹת, הָרֵצַח, הַהֲשָׁמָדָה
וּמְחִיקַת הָאָדָם,
בְּלֵב חֶסֶד הָאוֹנִים הַמְּחַלְטִים,
הַתְּגַלּוֹת דְּרָכֵי עֲמִידָה
וְהַתְּקוּמָמוֹת שֶׁבָּהֵן אֲנָשִׁים,
נָשִׁים וְיִלְדִים,
בְּנֵי הָעָם הַיְהוּדִי וְחֶסֶדִי אֲמוֹת
הָעוֹלָם,
שָׁמְרוּ עַל צֶלֶם הָאָדָם.

מי האיש ששמר על צלמו גם כשהפכוהו אבק,
אב ששלח את בתו לחיים,
אם ששלחה את בנה,
נכדה שנאבקה על חיי סבתה,
ואדם שאחו ביד זר.

מי האיש, האשה, הילד והזקנה
שקדשו צלם אדם.
 (מיכל גוברין)

מי האשה והאיש שאחזו בנשק
וכתבו את שורות החרות בדברי הימים,
ומי האיש שקים תלמודו אסור בתפילין,
מי האשה שחלקה תעודות מזיפות,
ומי שהגניב גבולות.

מי האיש שכתב וצייר וספר וחקל,
וצלם ותעד את עדות האדם,
מי שצחק ומי שאהב,
מי שפתה מרשמים להשפיע הרעב,
ומי שחלקו פרוסת לחם.

מי האיש שהרים את הנופל במסדר,
ומי שסימה את מכסת העבדות של שכנתה
מי שאמרו מלה של עדוד,
ואלו שבשעת בין הערבים,
בצל משרפות,
היו עומדים לתפילה או שרים.

1. 'החלוץ הלוחם' בקרקוב, הזכות לחירות

"[...] כי המחשבה הבריאה על העתיד היא המניע העיקרי של התנהגותנו. לא מאימת המוות, ולא כדי להמלט מידי החוק אנו מתחבאים ביערות: אנו עומדים בהתנגדותנו מתוך הכרה, שזו דרכו של כל עם נדכא. [...] אילו ביקשנו להציל רק מה שנוותר לנו היינו יכולים, באומץ לב ובכוח סבל, למצוא יותר מדרך בריחה אחת. [...] אנו נאבקים על צדק נעלה יותר, על עניין החירות, ולמען אלה אין אנו מהססים לסכן את הדבר היחיד שנוותר לנו. [...] לא זו השאלה, מה יכול אדם להפסיד, אלא מה אפשר וראוי להשיג: את החירות."

(מדברי שמשון דרנגר ביום השנה לייסוד הארגון)

שמשון דרנגר (1917-1943) נולד בקרקוב. בגיל 13 הצטרף לתנועת "עקיבא", והיה לאחד מחבריה הבולטים ולחבר הנהגתה. דרנגר היה ממייסדי "החלוץ הלוחם", הארגון הלוחם של הנוער היהודי החלוצי בקרקוב, באוגוסט 1942. ב-8 בנובמבר 1943 נתפס בידי הנאצים, וככל הנראה נרצח.

2. מיומנה של אתי הילסום

"הסבל באמת גדול, אבל למרות זאת, לעתים קרובות אני הולכת בשעת הערב המאוחרת, כאשר היום שוקע מאחוריי עם עומקיו, אני הולכת בצעדים נחושים לאורך גדר התיל ואז זה פורץ ועולה מתוך לבי שוב ושוב - אני לא יכולה לעצור זאת, זה עולה כפי שהוא, כוח בסיסי הטוען: החיים הם משהו נפלא וגדול. מאוחר יותר יהיה עלינו לבנות את העולם חדש לגמרי, וכל עבירה נוספת וכל אכזריות נוספת המתרחשים כעת נצטרך לעמת עם חתיכה נוספת של אהבה וטוב לב שעלינו לכבוש ולמצוא בתוך עצמנו."

(מתוך השמיים שבתוכי: יומנה של אתי הילסום, 1941-1943)

אתי הילסום (1914-1943) נולדה בהולנד למשפחה יהודית משכילה ומתבוללת. היא כתבה את יומנה בשנתיים האחרונות של חייה. אף שהייתה יכולה להינצל, בחרה לחבור למגורשי מחנה קסטובורק, ואתם נשלחה אל מותה באושוויץ ב-1943.

3. מכתבו האחרון של מרדכי אנילביץ'

"עתה ברור לנו כי כל אשר אירע עולה על המשוער. בהתנגדותנו לגרמנים עשינו למעלה מכוחותינו. אך כוחותינו אוזלים והולכים. אנו עומדים על סף החידלון. היו ברוכים אתם מהחוץ. אפשר ויקרה נס וביום מן הימים נראה. ספק, ספק גדול. שאיפת חיי האחרונה נתמלאה. ההגנה העצמית היהודית הייתה לעובדה. ההתנגדות היהודית והנקמה הפכו למעשה. אשרי וטוב לי, שהייתי בין ראשוני הלוחמים היהודים בגטו. איה ההצלה?"

(מתוך מכתבו האחרון של מרדכי אנילביץ', 23 באפריל 1945)

מרדכי אנילביץ' (1919-1943) היה מפקד הארגון היהודי הלוחם במרד גטו ורשה. אנילביץ' נהרג בקרב מול הנאצים בגטו במאי 1943, ודמותו היא סמל להתנגדות היהודית בשואה. מכתבו הוא קריאה אחרונה מן הגטו לעולם החיצוני.

4. הומור בגטו

"אני יכול להעיד, שבתנאים הקשים ביותר שמרו רבים ממכרי על חוש ההומור שלהם. יום אחד נכנס אחד ממכרנו לבית המרקחת, בלבושו המפוספס, השתחוה עמוקות, החווה בידו תנועה כאילו הוא מסיר את כובעו והכריז: 'גבירותי ורבותי, יש לי הכבוד להודיע, שהקרקס הגיע לקרקוב והעמיד את אוהלו במחנה פלשוב. הכניסה חינם, מספיק רק להתקרב לשער וכבר מקבלים רשות כניסה. ענין היציאה מסובך יותר. אישית, אינני ממליץ'."

(מתוך בית-מרקחת בגטו קרקוב מאת תדאוש פאנקיייוויץ')

תדאוש פאנקיייוויץ' (1908-1993) היה רוקח פולני. בית המרקחת שלו המשיך לפעול בגטו קרקוב, והיה מקור לעזר ולתמיכה ליושביו עד לחיסול הגטו במרץ 1943. פאנקיייוויץ' סייע ליהודי הגטו בתרופות, בכסף ובמזון, ואף זייף בעבורם מסמכים, הכול מתוך סיכון חייו. לימים הוענק לו התואר חסיד אומות העולם.

מרדכי גטו ורשה מובלים על ידי חיילים, מאי 1943.

6. נרות שבת באושוויץ

"בבואנו לשם ב-18 בינואר 1943, הכניסו אותנו לבלוקים בבירקנאו. קיבלנו מדפי עץ שעליהם היה עלינו לישון, לשכב. אחד מהדברים הראשונים שעשינו אני וחברותיי שהגיעו אתי, היה למצוא מכרים בין אלה שנשארנו, ומצאנו. אחד הדברים הראשונים שביקשנו מהם היו שני זנבות של נרות. בליל שישי התאספנו על המדף העליון בבלוק שלנו. היינו אז 10 עד 12 בנות. הדלקנו את הנרות והתחלנו לשיר בשקט שירי שבת ולא ידענו מה נעשה מסביב. אחרי הפסקה קטנה שמענו בכי חנוק מסביב. נתברר שמכל המקומות - נשים יהודיות שישבו חודשים ואפילו שנים, התאספו סביבנו על המדפים השכנים, הקשיבו לשירה. היו אחדות שירדו וביקשו שנרשה להן לברך על הנרות."

(עדותה של רבקה קופר במשפט אייכמן)

רבקה קופר (1920--2007) הייתה חברת מחתרת בגטו קרקוב, לצד בעלה דולק ליבסקינד. בנובמבר 1942 היא נעצרה, נשלחה לאושוויץ-בירקנאו ושהתה שם קרוב לשנתיים. בעלה נרצח. בסוף ינואר 1945 השתתפה קופר בצעדת המוות. היא ניצלה בזכות עסקת ההצלה של הרוזן השוודי פולקה ברנדוט והועברה על ידי הצלב האדום לדנמרק. היא עלתה לישראל והתגוררה בקיבוץ דגניה ב' עד מותה

7. לוחמים יהודיים

"ברצוני לכתוב לך כמה מילים לפני יציאתי. אין זאת פרידה - נפרדנו עוד בארץ. אבל אני מרגישה צורך להגיד לך כמה מילים כלחבר טוב וקרוב. אני יודעת שיכולים להוציא מצבים שתשאל מעצמך שאלות - ואני רוצה לענות לך למפרע. לא בשם אחרים, רק בשמי. למרות שאני יודעת שכולם מרגישים כמוני. אני הולכת מתוך שימחה, מתוך רצון חופשי ומתוך הכרה ברורה של הקשיים. אני רואה זכות בהליכתי וגם חובה. ותעזור בכל מקום ומצב הידיעה שאתם עומדים מאחורינו."

"אמא אהובה, רק זאת אוכל להגיד לך: מליוני תודות, וסליחתך אבקש אם אפשר. את לבדך תביני אין כאן צורך יותר במילים... באהבת אין קץ."

בתך

מתוך מכתביה של **חנה סנש** לחבר מזכירות הקיבוץ שטיפל בשליחותה ולאמה. 1944 (ילידת בודפשט, הייתה משוררת יהודיה שהתנדבה לשרת בצבא הבריטי. חנה - חנה סנש) 1921 סנש הוצנחה בשטח הונגריה הכבושה, נתפסה, נחקרה בעיניים והוצאה להורג. את המכתבים שלחה לפני צאתה לשליחות הסודית.

כמליון וחצי חיילים יהודים, גברים ונשים, לחמו בצבאות הסדירים של בעלות הברית. כחצי מליון גברים לחמו בצבא האדום, רובם בדרגים הגבוהים. קרוב למחציתם נהרגו וששים אלף זכו באותות הצטיינות. בצבא האמריקאי לחמו בכל החזיתות כחצי מליון חיילים יהודיים, שהיו בין משחררי המחנות, ועשרות אלפים מהם זכו בעיטורי הצטיינות. מאה אלף יהודים פולנים שרתו בצבא פולין ובצבאות בעלות הברית. מהישוב העברי בארץ ישראל לחמו שלושים אלף מתנדבים במסגרת הצבא הבריטי והבריגדה היהודית

הזכויות שמורות למשפחת סנש.

2. כָּל הַפְּצִיל נֶפֶשׁ אַחַת כָּאֵלוּ הֶצִיל עוֹלָם וּמְלֹאוֹ

נִזְכָּר אֶת הַסִּידֵי אַמּוֹת הָעוֹלָם,
בְּנֵי דָתוֹת וְעַמִּים שׁוֹנִים,
שֶׁלֹּא עָמְדוּ מִנְּגֵד וְהוֹשִׁיטוּ יָד,
הֵם לָנוּ מוֹפֵת לְרוּחַ הָאָדָם.

לְפִיכֵן נִבְרָא אָדָם יְחִידִי, לְלִמְדוֹךְ שֶׁל הַמְּאֻבָּד נֶפֶשׁ אַחַת
מֵעֵלָה עָלָיו הַפְּתוּב כָּאֵלוּ אֲבָד עוֹלָם מְלֵא. וְכָל הַמְּקוֹמִים נֶפֶשׁ
אַחַת מֵעֵלָה עָלָיו הַפְּתוּב כָּאֵלוּ קִים עוֹלָם מְלֵא

(משנה, סנהדרין ד, ה)

1. ילדי התיכון בבולגריה

"בינואר 1942 הונח על שולחן הפרלמנט הבולגרי 'החוק להגנת האומה' שהגביל את היהודים בתחומים רבים, והורה על כל יהודי לשאת על דש בגדו מגן דוד צהוב עשוי פלסטיק, 'הכפתור הצהוב'. באותם הימים למדה אחותי בתיכון וכמו מרבית יהודי בולגריה, למדה בבית ספר כללי. ענידת הכפתור הצהוב עוררה בה חשש ובושה. כיצד תופיע מול חבריה לכיתה? מה תהא תגובתם? גם דברי העידוד של אמה 'היו ימים טובים יותר' שנאמרו ברחוב (ועל כך נלקחה לחקירה) לא עזרו. מלאת חרדה נכנסה למחרת אחותי לכיתה ועל דש התלבושת האחידה הכפתור הצהוב. למרבה הפתעתה כל חבריה לכיתה ענדו את אות הקלון כהזדהות עם חבריהם היהודים. היה זה אחד מגילויי התמיכה בדרך להצלתם של יהודי בולגריה."

(עדותה של הרצלינה יגר)

הרצלינה יגר (פֶּלֶב) נולדה בסופיה שבבולגריה בזמן המלחמה וניצלה, כמו שאר יהודי בולגריה, בזכות מאמץ משותף של אנשי ממשל, אנשי כנסייה, אינטלקטואלים ואזרחים מן השורה. עדותה הועלתה על הכתב בעבור ההתכנסות.

המשתתפים יסיפו
נרות לחסידי
אומות העולם.

זכור לחסידי אומות עולם

יִזְכֹּר עִם יִשְׂרָאֵל אֶת חֲסִידֵי אֲמוֹת הָעוֹלָם,
אֲשֶׁר שָׁמוּ נַפְשָׁם בְּכַפֵּם לְמַעַן אַחֲיֵינוּ וְאַחֲיוֹתֵינוּ הַנִּרְדָּפִים
וְהַמְעֻנִים בְּשָׁנוֹת הַשְׁוֹאָה ת"ש-תש"ה
וְהָיוּ כְּכּוֹכְבֵים מְאִירִים בְּאַפְלַת הַרְשָׁע הַרוֹבֶצֶת.
אֶת שְׁהַשְׁמִיעוּ קוֹל בְּעֵת דְּמָמָה,
אֶת שְׁהַצִּיעוּ מִקְלָט וּתְעוּדַת חַיִּים בְּעֵין סַעֲרַת הַרְצָח,
אֶת שְׁסַמְכוּ נוֹפְלִים וְהוֹשִׁיעוּ יָד, מְזוֹן וּלְבוֹשׁ,
אֶת שְׁעֲנּוּ לְאַנְשִׁים, נְשִׁים וְטָף בְּעֵת שׁוֹעֵם.
גְּבָרִים וְנָשִׁים,

אֲנָשִׁי אֲדָמָה וְיוֹשְׁבֵי עִיר,

פְּשוּטֵי עֵם וְרַמֵי מַעְלָה,

אֲנָשִׁי אֲמוּנָה וּמִצְפּוֹן -

בְּגִיַּת צְלָמוֹת עֲמָדוֹ כָּל אֱלֹה עִם בְּנֵי עַמָּנוּ וְהַצִּילוּ מִן הַתַּתְּפַת
יְחִידִים, מְאוֹת וְאַף רִבְבוֹת.

בְּמִקּוֹם שְׁלֹא הָיָה אִישׁ הָיוּ הֵם אֲנָשִׁים.

יִזְכֹּר עִם יִשְׂרָאֵל אֶת גְּדֻלַּת רוּחָם, גְּבוּרַתָם וְטָהַר לְבָבָם, יִצְרוֹר
אֱלֹהִים בְּצָרוֹר הַחַיִּים אֶת נְשָׁמוֹתֵיהֶם, וְיִתְקִים בָּהֶם וּבְנֵי הַקְּתוּבָה:
"כַּעֲבוּר סוּפָה וְאִין רָשָׁע, וְצַדִּיק יְסוּד עוֹלָם" (משלי י כה).

רני יגר, בנה של הרצלינה יגר (נלב), ילידת בולגריה. זהו ה"זכור" הראשון שנכתב לזכר חסידי אומות העולם.

2. איכר מליטא

"נמלטנו על נפשנו מזרחה. עצרנו בכפר גדול
אצל איכר [...] ביקשנו מבעל הבית שייסע
אתנו עד הכפר הבא, אך הוא סירב [וגם
האחרים סירבו]. פתאום יצא מהקבוצה [...]]
צעיר כבן 30--20 ואמר: 'אני אקח אתכם'.
קמה סביבו המולה עם דרישה שיחזור בן.
גם הסבירו לו מה מצפה לו כשיחזור. אך הוא
בשלו [...] 'אתם רוצים להרוג אותם, לא אתן...'.
צעקו לו: 'הגרמנים יהרגו אותך אם תעזור
להם להימלט'. [...] באה בריצה [...] אשתו עם
תינוק על הידיים והתחננה: 'אם אינך מרחם
עלי, אם אינך חס על עצמך, חוס על הילד, אל
תשאיר אותנו לבד, יהרגו אותם ואין לנו לחם
לאכול. אם יספרו לגרמנים, יהרגו אותך, מה
אכפת לך מהיהודים? [...] 'האיש, מבלי לענות
לאשתו, מבלי לחבק את התינוק, חילק את
החפצים והאנשים בין שתי העגלות ויצאנו
לדרך [...] כאשר הבענו את חששותינו ש[...] כל
הכפר יזנק בעקבותינו, הסביר שאין חשש, כי
בחר בדרך אשר תטשטש את עקבותינו. הוא
הוציא אותנו מאזור הסכנה, סירב להמשיך
אתנו, נפרד וחזר. כאשר רצו דודי ואבי לשלם
לאיש ישר ויקר זה, הוא סירב לתשלום באופן
מוחלט. זכור לי כאשר ישבתי בעגלתו, אבי
שאל אותנו מה יעשה כאשר יחזור והכפריים
כל-כך עוינים לו, והוא ענה: 'יהרגו אז יהרגו,
אני את חובתי מילאתי, לא יכולתי לתת יד
לרצח'."

(מתוך כל המקיים נפש אחת חסידי אומות העולם
וייחודם מאת מרדכי פלדיאל)

כל הזכויות שמורות ליד ושם

"החיים והמוות נתתי לפניך, הברכה והקללה. ובחרת בחיים למען תחיה, אתה וזרעך" (דברים ל, יט)

3. ובחרת בחיים

ואחרי... איך לקום?

האיש והאשה, הילד והנערה,

עקורים, מוגרשים ושארית הפליטה,

גבורי היומיום שפגנו חיים מחדש –

הם צונו לנו את החיים.

בית ספר לילדים משארית הפליטה, שאונשטיין, גרמניה. 1946.

"[...] העניין הזה של שיקום שארית הפליטה, הרצון של היהודים לחיות - זה לא יאומן. אנשים התחננו. היו לוקחים צריף אחד ומחלקים אותו לעשרה חדרים קטנים לעשרה זוגות. יצר החיים גבר על הכל - אף-על-פי-כן ולמרות הכל אני חי! כשאני משקיף היום על שלוש השנים בגרמניה - אני נדהם. לקחנו ילדים ועשינו מהם בני-אדם, הוצאנו לאור עיתון, הפחנו רוח בעצמות האלה. החשבון הגדול עם השואה? למי היה ראש לזה [...] ידעת את המציאות, ידעת שאין לך משפחה, שאתה בודד, שאתה צריך לעשות. היית עסוק בעשייה. אני זוכר שהייתי אומר לצעירים: שיכחה זה דבר גדול. אדם יכול לשכוח, מפני שאילו לא היה יכול לשכוח לא היה יכול לבנות חיים חדשים. אחרי חורבן כזה - להתחנן, להביא ילדים לעולם? בתוך השיכחה יכולת ליצור חיים חדשים [...] איכשהו, יצר החיים היה כל-כך חזק שהוא החזיק אותנו בחיים".

(מתוך עדותו של אלעזר אדלר)

אלעזר אדלר נולד ב-1923 בבבל שבפולין. ביוני 1940 גורש בידי צבא הכיבוש הסובייטי למרכז אסיה, ורוב זמן המלחמה שהה שם במחנות עבודה וכפייה. בני משפחתו נרצחו ברובם בידי הגרמנים. לאחר המלחמה שב לפולין ומשם עבר למחנות עקורים באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה, סמוך למינכן, ושהה שם שלוש שנים עד עלייתו לארץ ב-1948.

כל הזכויות שמורות ליד ושם

חיי התחילו מן הסוף / הלינה בירנבאום

חיי התחילו מן הסוף...

קדם הפרתי את המנות, האימה

ורק אחר כך – ההולדה.

גדלתי בתוך הקרס, בממלכת

השואה

ורק אחר כך ראיתי בגינה.

נשמתי חשך, שרפה, ניוון רגשות

זאת הייתה אורית ילדותי הרגילה.

ורק אחר כך ראיתי פריחה.

על אהבה ידעתי תמיד גם כשהיה

יותר מנורא!

אפלו בגיהנום הזה היא הייתה.

פגשתי בה.

חיי התחילו מן הסוף ורק אחר כך

חזרו לתחילה. שבתתי לתחייה.

זה לא היה סתם, לא היה סתם

מפני שהטוב – הוא לא פחות חזק

מן הרע!

וגם בי יש הפח לא להפנע.

אני עבדה!

הלינה בירנבאום (נולדה ב-1929), משוררת וסופרת שעוסקת בשואה. היא נולדה בוורשה וכשהייתה בת עשר נכבשה פולין והיא הועברה עם משפחתה לגטו ורשה. הלינה גורשה למחנה הריכוז והעבודה מיידנק ולאחר מכן למחנות אושוויץ-בירקנאו, רוונסבריק ונוישטט. לאחר המלחמה עלתה לארץ. בירנבאום היא אמו של המשורר והמפיק המוזיקלי יעקב גלעד, שמרבה לעסוק בחוויותיו כבן הדור השני לניצולי השואה.

עדות

נזמין עד או עדה לספר את סיפורם.
לחילופין, ניתן לצפות בעדות מצולמת.

מִי הָאִישׁ הַחֶפֶץ חַיִּים
אֶהֱב יָמִים לְרֵאוֹת טוֹב
נִצֵּר לְשׁוֹנֵה מֶרֶע
וְשִׁפְתֶיהָ מְדַבֵּר מְרָמָה
סוֹר מֶרֶע וְעֵשָׂה טוֹב
בְּקֶשׁ שְׁלוֹם וְרִדְפָהּוּ

מילות השיר "מי האיש החפץ חיים" לקוחות מספר תהילים לד' 13.

השיר הולחן על ידי ברוך חייט (נולד ב-1946 בארצות הברית).

שירה או ניגון
המשתתפים מוזמנים
לחתום את פרק
"העמידה כנגד":
להיות איש" בשירת
השיר המוצע או
שירים אחרים לפי
בחירתם.

חלק שני:

לזכור באחריות

א. וזכרת כי עבד היית

וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם (דברים טו, טז)

לאחר שזכרנו
וקוננו על השמד והחרבן
ולאחר שסיפרנו על הרע
ועל העמידה כנגדו
נשאל עתה: כיצד נוכל לשמור
אנחנו, כאן ועכשיו?

זכור: כיצד נזכור באחריות?
שמור: כיצד נהפוך את זכר
מאורעות השואה לכח חיובי?

זכור: נזכור את השמדת כל מי שהוגדר כ"אחר"
שמור: נאבק בהפליה ובהדרת ה"אחר"

נוסיף ונקח על עצמנו:

זכור: ...

שמור: ...

חשוב לתת זמן לדיון
באופן מתאים למספר
המתכנסים (ראה
מדריך למנחה בסוף
ההתכנסות).
שאלות לדוגמה:

האחריות לזכור

- ◀ כיצד נשמור ונעביר הלאה את הזיכרון והערכים של העולמות היהודיים שחרבו, למרות שאנו הולכים ומתרחקים מהם?
- ◀ הנאצים ניסו להשמיד את היהדות ואת היהודים. מהי אותה יהדות אותה ניסו להשמיד? מה אתם לומדים על זהותכם היהודית האישית מהניסיון הנאצי להשמיד את היהדות ומהעמידה כנגד ניסיון זה?
- ◀ "רשות לכל אדם נתונה: אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק - הרשות בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע - הרשות בידו". (רמב"ם, משנה תורה, הלכות תשובה, הא). האם אתם מסכימים עם הטענה שלאדם ישנה אחריות למעשיו? כיצד נישמר מפני התדרדרות האפשרית של כל אדם לרע?
- ◀ אנו רגילים לראות בלוחמים בנאצים גיבורים. האם לדעתכם היו צורות גבורה נוספות? האם לדעתכם אמונה יכולה להיות גבורה?
- ◀ האם השואה ניצבת מולכם כשאלה הקשורה לאמונה דתית? האם עולמכם הדתי מושפע מהשואה?
- ◀ עַל דַּעַת עֵינַי שָׂרְאוּ אֶת הַשְּׂכּוּל / וְעַמָּסוּ זְעָקוֹת עַל לְבֵי הַשְּׁחוּיִם / עַל דַּעַת רַחֲמֵי שְׁהוּרֹנֵי לְמַחֵל. / עַד בָּאוּ יָמִים שְׂאֵימוֹ מִלְּסֻלַּח / נִדְרָתִי הַנֶּדֶר: לְזָכֹר אֶת הַפֶּל / לְזָכֹר - וְדַבֵּר לֹא לְשִׁכַּח [...] אברהם שלונסקי
כיצד אתם מבינים את החובה "דבר לא לשכח"? האם אתם מקבלים אותה? ספרו סיפור ששמעתם או מאורע מתקופת השואה שנחרת בזיכרונכם. מהי לדעתכם התובנה המרכזית שעלינו ללמוד מזיכרון השואה?

לזכור באחריות

- ◀ זיכרון השואה הוא, במקרים רבים, זיכרון של מצבי חולשה, פגיעות וחוסר אונים. האם לדעתכם זיכרון זה מחייב אותנו לגלות אחריות לחלשים והפגיעים בתקופתנו? למי?
- ◀ האם חוויתם שנאה הנובעת מהמוצא שלכם?
- ◀ מהי אחריותנו כציבור וכמדינה? "לראות את עצמו" - מהי האחריות האישית של כל אחד מאתנו ואיזה מעשים מבטאים אותה בחיי היום יום?

- ◀ מהי אחריותנו כציבור וכמדינה? "לראות את עצמו" - מהי האחריות האישית של כל אחד מאתנו ואיזה מעשים מבטאים אותה בחיי היום יום?
- ◀ המקורות היהודיים מנסחים את האחריות לתמוך בגור, ביתום ובאלמנה, כדוגמאות לחלשים בחברה. עד כמה באים לידי ביטוי ערכים אלו בחיינו כיום?
- ◀ לאחר מלחמת העולם השנייה והשואה נוסחה הכרזת זכויות האדם ואמנה לגבי מעמדם של פליטים בעולם. למרות זאת נראה שבמציאות העולמית ממשיכה הפגיעה בזכויות אדם ובזכויות פליטים. מדוע לדעתם? האם אנו כפרטים וכמדינה מחויבים ויכולים לפעול בנושא?
- ◀ מגילת העצמאות נוסחה אף היא לאחר השואה ויש בה התייחסות לערכים שצריכים לכוון את מדינת ישראל: מדינת ישראל תהא פתוחה לעליה יהודית ולקיבוץ גלויות; תשקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה; תהא מושתתה על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונו של נביאי ישראל; תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות; תשמור על המקומות הקדושים של כל הדתות; ותהיה נאמנה לעקרונותיה של מגילת האומות המאוחדות. האם לדעתכם עקרונותיה מיושמים במציאות? כיצד אנחנו מחויבים להגשים את ערכיה?
- ◀ האם לדעתכם אנטישמיות ואנטי ישראליות נובעות מאותו מקור? כיצד יש להתמודד עמן?
- ◀ השואה מלמדת אותנו שלא רק עשייה שלילית מסוכנת אלא גם שתיקה והשתקת המצפון. כיצד נכון להתמודד עם מצבים בהם נדחף האדם להשתיק את מצפונו? איך נצליח לא להיסחף אחרי דעת רוב שאינה מוסרית? איך לא נהיה מהעומדים מהצד?
- ◀ ישנה טענה שעיסוק בשואה מקבע את מעמד היהודים כקרבנות נצחיים. מה עמדתכם על הטענה? כיצד ניתן לזכור את השואה מבלי לטפח תודעת קרבנות?
- ◀ דאגת האדם לסביבתו הקרובה, למשפחתו ולעמו היא תופעה מוכרת ומובנת. מתי הופכת דאגה זו לתופעה שלילית ואף לגזענות?
- ◀ הגזענות מוחקת את האחר. היא אינה מתייחסת לאישיותו אלא למוצאו. כיצד יכול אדם שנפגע מגזענות להתמודד עמה? וכיצד אנו כחברה יכולים להתמודד עם תופעות של גזענות?

קול סובב הולך בעולם, שואל: אייכה?

ב. קימה

”במחנה אושוויץ, בשבתות, לאחר סעודת השבת שלנו - שתי פרוסות לחם דקות כנייר כ'לחם משנה' - נהגנו לדחוף את העגלה העמוסה אבנים, תוך כדי ניגון זמירות שבת [...] הניגון האהוב עלינו ביותר היה 'וטהר לבנו לעבדך באמת וְהִנְחִילֵנוּ יי אלהינו באהבה וברצון שבת קדשך'. שרנו אותו ברגש עמוק [...] היו זמנים באושוויץ בהם הפך מוחי למעין דף חלק, מבלי שאהיה מסוגלת לחשוב על דבר. אולם אותה מנגינה, אותן מלים, הפכו לתפילה שליוותה אותי בכל פסיעה שפסעתי [...] אוי, רבונו-של-עולם, התפללנו, עזור לנו לשמור על לב טהור.”

(מתוך הרוח שגברה על הדרקון מאת פרל בניש)

פרל בניש נולדה בקרקוב, והייתה מהחניכות הראשונות של רשת "בית יעקב". בניש הייתה אחת מקבוצה של עשר נשים, שכוננו ה"צענערשאפט" ("העשירייה"), שהתגבשה במחנה העבודה פלשוב, תשע מהן חניכות "בית יעקב". הן פעלו כקבוצה ייחודית המצטיינת בעזרה הדדית במשך למעלה משנתיים, במחנות פלשוב, אושוויץ וברגן-בלזן, וכן בצעדת המוות. כל עשר הנשים שרדו.

רישום פליטים במחנה הפליטים "פורט אונטריו", אוסווגו, ניו יורק, 1944.

1. הליכה לקיסריה / חנה סנש

אלי, אלי

שלא יגמר לעולם

החול והים,

רְשׁוּשׁ שֶׁל הַיָּם,

בְּרַק הַשָּׁמַיִם,

תְּפִלַּת הָאָדָם.

חנה סנש (1921-1944), ילידת בודפשט, הייתה משוררת יהודייה שהתנדבה לשרת בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. סנש הוצנחה בשטח הונגריה הכבושה, נתפסה, נחקרה בעינויים והוצאה להורג. את השיר היא כתבה בשנת 1943, זמן קצר לפני צאתה לאירופה כל הזכויות שמורות למשפחת סנש

2. אני סאסין

”אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח ואף על פי שיתמהמה עם כל זה אחכה לו בכל יום שיבוא”

(מתוך י"ג עיקרי האמונה של הרמב"ם)

מילותיו אלו של הרמב"ם הולחנו על ידי רבי עזריאל-דוד פֶּסְטֶג בעיותו על רכבת המוות לטרבלינקה. הרב נספה בשואה, אך הלחן שחיבר הגיע אל הרבי ממודז'ץ' והוא הפיץ את הניגון. לפי אחת הגרסאות, ר' עזריאל-דוד הבטיח מחצית מחלקו בעולם הבא למי שיקפץ מהרכבת ויצליח להביא את הניגון הזה אל הרבי ממודז'ץ', שהיה מורו ורבו.

3. וטהר לבנו

וטהר לבנו לעבדך באמת.

(מתוך סידור התפילה)

4 אָני סאַקין / שאול טשרניחובסקי

”בילדותי, בתל אביב, אמי שתקה. רק משפטים ספורים אמרה מחוץ להקשר. אחד מהם היה: ‘באשוויץ הייתי שרה לעצמי את שירו של טשרניחובסקי, שחקי שחקי’. ואז הייתה שרה בדבקות, כנשבעת, ‘כי עוד באדם אאמין, גם ברוחו רוח עז’.”

(מיכל גוברין מספרת על אמה, רינה גוברין)

רינה גוברין (רגה פוזר-לאוב) הייתה החברה העשירית, החילונית, בעשיריית הנשים החרדיות “הצענערשאפט”. אחרי השחרור היא ריכזה את מפעל “הבריחה” באזור הבריטי של גרמניה.

יָשׁוּב וּפְרַח אֲזַנְךָ גַּם עִמּוֹ,
וּבְאַרְצֵךָ יָקוּם דּוֹר,
בְּרִזְלֵךָ – כְּכִלְיוֹ יוֹסֵר מְנוֹ,
עֵינַי – בְּעֵינַי יִרְאֶה אוֹר.

יְחִיָּה, יֶאֱהָב, יַפְעֵל, יַעֲשֵׂה,
דּוֹר בְּאַרְצֵךָ אֲמַנֵּם חַי
לֹא בְּעֵתִיד – בְּשִׁמּוֹם,
חַיִּי – רוּחַ לּוֹ אֵין דַּי.

אֲזַ שִׁיר חֲדָשׁ יִשִּׁיר מְשׁוֹרֵר,
לְיָפִי וְנִשְׁגָּב לְבוֹ עֵר;
לוֹ, לְצַעִיר, מַעֲלֵל קַבְרֵי
פְּרָחִים יִלְקֹטוּ לְזֵר.

שְׁחָקִי, שְׁחָקִי עַל הַחֲלוּמוֹת,
זוֹ אָנִי הַחֹלֵם שָׁח.
שְׁחָקִי כִּי בְּאָדָם אֲאָמִין,
כִּי עוֹדֵנִי מֵאֲמִין בְּךָ.

כִּי עוֹד נִפְשֵׁי דְרוֹר שׁוֹאֲפֹת
לֹא מִכְּרַתִּיָּה לְעֶגְלֵ – פּוֹ,
כִּי עוֹד אֲאָמִין גַּם בְּאָדָם,
גַּם בְּרוּחוֹ, רוּחַ עוֹ.

רוּחוֹ יִשְׁלִיךְ כְּכִלֵּי – הֶבֶל,
יְרוּמְמוֹנוּ בְּמַתִּי – עֵל;
לֹא בְּרַעֲב יָמוֹת עֶבֶד,
דְּרוֹר – לְנַפְשִׁי, פֶּת – לְדַל.

שְׁחָקִי כִּי גַם בְּרַעוֹת אֲאָמִין,
אֲאָמִין, כִּי עוֹד אֲמַצֵּא לָב,
לֵב תְּקוּתִי גַם תְּקוּתֶיךָ,
יְחוּשׁ אֲשֶׁר, יְבִין כָּאֵב.
אֲאָמִינָה גַם בְּעֵתִיד,
אֲפִי אִם יִרְחַק זֶה הַיּוֹם,
אֲךָ בּוֹא יְבוֹא – יִשְׂאוּ שְׁלוֹם
אֲזַ וּבְרַכָּה לְאִם מְלֵאָם.

שאול טשרניחובסקי (1875-1943) היה רופא, משורר עברי ומתרגם. הוא נולד בכפר מיכאילובקה (כיום באוקראינה), למד באודסה ועלה לארץ ישראל בשנת 1931. את השיר כתב בהיותו בן 17.

נושיט יד ליושבים לצדנו או נביט זה בזה, ונקום.

ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, יוצר האדם.

תְּמַחַה הַתְּפִנְסוֹת יוֹם הַשׁוֹאָה וְהָאָדָם.

מעפילים על סיפון האנייה "חביבה רייק", 1946.

התקנה

ג. הצעה לסיום

אפשרות: אכילת לחם עֲדוּת-עֲדוּת [המשתתפים מוזמנים להביא מאכלים מסורתיים או מאכלי אבלות של עדותיהם ולסיים בהם את ההתכנסות]

בדיחה

היטלר נאם במסבאה מול אספסוף נאצי, וכרגיל השתלח ביהודים בשאגות אלימות. יהודי אחד ישב בין הנאספים, והקשיב בעיון ובמצח מקומט מרוב מחשבה. כשגמר לנאום ירד היטלר מהדוכן ומיהר אל היהודי.

“אתה יהודי, נכון?!”

“כן.”

“אז מה אתה עושה פה?” הסמיק היטלר מרוב זעם.

“רציתי לשמוע כמו אוזניי מה יש לך לומר עלינו.”

“אז על מה חשבת כל הזמן? משהו היה לא ברור?”

ענה היהודי, “לא, דווקא משום שהכול ברור לחלוטין,

הטרידה אותי השאלה: היה לנו פרעה, ולזכרו אנחנו

אוכלים מצות, היה לנו המן, ולזכרו אנחנו אוכלים אוזני

המן. אז מה נאכל, אם ירצה השם, לזכרך?”

הבדיחה לקוחה מספרו של דרזיאנוב ספר הבדיחה והחידוד ומופיעה בספר מבעד לדמעות: הומור יהודי תחת השלטון הנאצי בעריכת איתמר לוין

שיר למעלות

אָשָׂא עֵינַי אֶל הַהָרִים, מֵאֵין יְבֵא עֲזָרִי.
 עֲזָרִי מֵעַם ה', עֲשֵׂה שָׁמַיִם וְאָרֶץ.
 אֵל יִתֵּן לְמוֹט רִגְלֶךָ, אֵל יְנוּם שְׁמֹרֶךָ.
 הִנֵּה לֹא יְנוּם וְלֹא יִישָׁן שׁוֹמֵר יִשְׂרָאֵל.
 ה' שְׁמֹרֶךָ ה' צִלְּךָ עַל יַד יְמִינֶךָ.
 יוֹכֵם, הַשֶּׁמֶשׁ לֹא יִכְפֶּה וְיִרְחַח בְּלִילָה.
 ה' יִשְׁמְרֶךָ מִכָּל רָע יִשְׁמֹר אֶת נַפְשֶׁךָ.
 ה' יִשְׁמֹר צְאֹתֶךָ וּבֹאֶךָ מֵעַתָּה וְעַד עוֹלָם

שיר המעלות הוא שם כולל לקובץ של חמישה עשר מזמורי ספר תהילים, פרקים ק"כ-קל"ד, הפותחים כולם במילים "שיר המעלות", למעט מזמור קכ"א הפותח במילים "שיר למעלות". לפי פרשנים, "שיר המעלות" הוא מזמור שהיו שרים הלויים על מדרגות בית המקדש כחלק מהפולחן שם. לדעת אחרים נראה שלא כל המזמורים קשורים לבית המקדש. לשירי המעלות יש תפקיד משמעותי בתפילה - הם נקראים לפי כל המנהגים לפני פסוקי דזמרה בתפילת שחרית של שבת ויום טוב.

אָנִי נוֹשֵׂא עִמִּי / אורלנד / זהבי

כְּשֶׁהֲלֵב בּוֹכָה / גיספן / אלכז

שְׂרָפָה, אַחִים, שְׂרָפָה / גבירטיג

הַתַּחֲנֵה טְרַבְּלִינְקָה / שלנגל / פוליקר

פּוֹנָאר (שְׁקֵט שְׁקֵט) / קצ'רג'נסקי / וולקוביסקי תמיר

עֲצִים בּוֹכִים בְּנֶשֶׁם / בלדה, לדינו

אֶצְלָנוּ בְּכַפֵּר טוֹדְרָא / סובול / שלמה בר

מִשִּׁירֵי אֶרֶץ אַהֲבָתִי / לאה גולדברג / דפנה אילת

רִיזְלָה / גבירטיג

אֲדִיו קְרִידָה / לדינו

רוֹאִים רְחוֹק רוֹאִים שְׁקוּף / רוטבליט / קראוס

צֵל וְיָמֵי בָּאָר / טהר לב / שער

בְּלֵם מְדַבְּרִים עַל שְׁלוֹם / מוקי / פילוני

רַקְמָה אֲנוּשִׁית / המר

הָאֲמָנָם / לאה גולדברג

תודות

אנו מודים למוסדות ולאנשים הבאים על תרומתם ל"התכנסות"

מכון הרטמן: הרב ד"ר דניאל הרטמן, דני אלעזר, ד"ר אריאל פיקאר, פרופ' רון מרגולין, אלון מור, אשל קלינהאוז, אתי אריאל, יעל גרוס-רוזן, מיק וינשטיין, יוחאי שרון

מכון ון ליר: פרופ' גבריאל מוצקין, שמעון אלון, ד"ר יוכי פישר, ד"ר אדם קליין-אורון, מרים בן דוד, שולמית לרון, ד"ר טל כוכבי, יונה רצון, סנדרה פיין, לימור שגיא, שירה וולפנסון ברוק, נועה כספין, נרי לידר, ענת שור

קבוצת המחקר: העברת זיכרון ובדין, מכון ון ליר 2012 - 2015: ראש הקבוצה - פרופ' מיכל גוברין. חברים ואורחים - אהרון אפלפלד, ד"ר אודיה כהן-רז, אורית ליבנה, אתי בן-זקן, פרופ' איתן שטיינברג, פרופ' אלי וקיל, פרופ' גלילי שחר, גרי גולדשטיין, פרופ' דב קולקה, פרופ' דנה אריאלי, ד"ר דנה פריבך-חפץ, ד"ר דניאל פלדמן, פרופ' חביבה פדיה, יהודית קול-ענבר, פרופ' יולנדה גמפל, יוני היימוביץ, מאיר אפלפלד, מיטל גמבשו-חימוביץ, ד"ר מיכל אהרוני, ד"ר מיכל בן נפתלי, מיכל רובנר, מנדי כהנא, ד"ר סנדרה מאירי, עליזה אורבך, ד"ר רינה דודאי, פרופ' רעיה מורג, פרופ' שאול פרידלנדר, פרופ' שלומית רמון קינן

בית תפילה ישראלי, תל אביב

קהילת "ציון", ירושלים

תנועת "התעוררות", ירושלים

נועה ישראלי, תכנית "אופקים", אוניברסיטת תל-אביב

קולט אביטל, יו"ר מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל

חברי ארגון "זיכרון בסלון"

על הכותבים

כתיבה ועריכה:

פרופ' מיכל גוברין - סופרת, במאית וחוקרת, עמיתת מחקר במכון שלום הרטמן, מרצה באוניברסיטת תל אביב וראש קבוצת העברת זיכרון ופדיון במכון ון ליר בירושלים (2012 - 2015) וצוות עיצוב ההתכנסות ליום השואה.

- ד"ר מלי אייזנברג, חוקרת שואה והיסטוריונית באוניברסיטת בר-אילן; מנהלת אקדמית של "משואה" - המכון ללימודי השואה; פעילה בארכיון "גנזך קידוש השם" בבני ברק.
- הרבה תמר אלעד-אפלבוים, מייסדת ורבת הקהילה "ציון: קהילה ארצישראלית" בשכונת בקעה בירושלים. מנהלת תכנית הרבנות הישראלית במכון שלום הרטמן.
- מרים (ימי) בן דוד, רכזת מטעם מכון ון ליר ושותפה לכתיבה ולעריכה.
- ליאור חן, מחבר מחקר הרקע על תולדות טקסי הזיכרון לפרויקט ושותף לעריכת ההתכנסות. דוקטורנט לאנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים.
- רני יגר, מנהל מחלקת הטקסים, מכון שלום הרטמן, מייסד ויו"ר "בית תפילה ישראלי" בתל-אביב.
- מנדי כהנא, מייסד ומנהל עמותת "יונג יידיש - עמותה לספר היידי בישראל", אשר משמרת את תרבות היידיש בישראל; שחקן בתיאטרון גשר ובהפקות פרטיות.
- פרופ' רון מרגולין, עמית מחקר במכון הרטמן ופרופסור חבר להגות יהודית וחקר הדת באוניברסיטת תל אביב. ראש תוכנית "אופקים" להוראת יהדות כתרבות.
- הרב והחוקר אהרון שטרן, חוקר עמית במכון שלום הרטמן; חבר מערכת וכותב ב"אדרבה - ירחון עולם התשובה".

יעוץ וחשיבה:

- אתי בן זקן, זמרת קונצרטם ואמנית יוצרת בתחומי המוזיקה, התיאטרון והספרות שבא סלהוב, משוררת, מסאית, סופרת ומבקרת אמנות ישראלית יהודית קול-ענבר, (לשעבר) מנהלת אגף המוזיאונים ב"יד ושם"
- ד"ר יוכי פישר, היסטוריונית; ראשת תחום לימודים מתקדמים במכון ון ליר בירושלים
- פרופ' איתן שטיינברג, מלחין, פרופסור בחוג למוזיקה באוניברסיטת חיפה
- נועה ישראלי, תכנית "אופקים", אוניברסיטת תל-אביב

רשימת המקורות

זלדה [שיינא זלדה שניאורסון-מישקובסקי], "לכל איש יש שם", אל תרחק, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1975.

חיון, חיון, עדות, ארכיון יד ושם, 0.3/8221.

טשרניחובסקי, שאול, "אני מאמין", כל כתבי שאול טשרניחובסקי, א: שירים ובלדות, תל אביב: עם עובד, 1990, עמ' 27.

יגר, הרצלינה, "ילדי התיכון בבולגריה", 2015 (לא פורסם).

יגר, רני, "יזכור" לחסידי אומות העולם, בית תפילה ישראלי, 2014 (מקוון).

יעקב, "מהיום אין לכם שם", רעיה גוטמן וציפי מזר (עורכות), יד ועד: עדויות ותעודות מן השואה, ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, 1997.

כהן, לאונרד, "כל מה שיש לדעת על אדולף אייכמן", לאונרד כהן: השירים, בתרגום קובי מידן, תל אביב: כנרת, זמורה ביתן, דביר, 2009.

כהנוב, ג'קלין, ממזרח שמש, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2008.

לוי, פרימו, הטבלה המחזורית, מאיטלקית עמנואל בארי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1987.

—, "הזהו אדם? מאטלקית יצחק גרטי, תל אביב: עם עובד, 1988.

ליון, איתמר (עורך), מבעד לדמעות: הומור יהודי תחת השלטון הנאצי, תל אביב: יד ושם ומשכל, 2004.

לזוביק, יעקב, הביורוקרטים של היטלר: משטרת הביטחון הנאצית והבנליות של הרשע, ירושלים: מאגנס, 2001.

מולדובסקי, קדיה, "הילדה איילת", פתחו את השער: שירי ילדים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1945.

מנקוביץ, זאב, בין זיכרון לתקווה: ניצולי השואה בגרמניה הכבושה, ירושלים: יד ושם, 2006.

סנש, חנה, "הליכה לקיסריה", חנה סנש: יומנים, שירים, עדויות, תל אביב: משפחת סנש, 1994.

פאנקיוויץ, תאדאוש, בית-מרחקת בגטו קרקוב, ירושלים: יד ושם, 1985.

פגיס, דן, "כתוב בעיפרון בקרון החתום"; "עדות", גלגול, רמת גן: אגודת הסופרים העבריים, 1970.

אדלר, אלעזר, "העניין הזה של שיקום שארית הפליטה", ארכיון יד ושם, 0.3/8221.

אנילביץ, מרדכי, "שאיפת חיי האחרונה נתמלאה", השואה והמרי, ירושלים: משרד החינוך, 1953.

אפלפלד, אהרון, הרצאה במפגש עם קבוצת המחקר "העברת זיכרון ובדין", מכון ון ליר בירושלים, 20 באפריל 2012.

אפשטיין, יצחק, "שלונקי - ירושלים של הבלקן", יוסף בן פנחס עוזיאל, המגדל הלבן: רשמים, זכרונות וספורים מחיי עיר עברית בגולה, תל אביב: בית דפוס אמנות, 1929.

בירנבאום, הלינה, "חיי התחילו מהסוף", ניגון פנימי, תל אביב: טרקלין, 1985.

בניש, פרל, הרוח שגברה על הדרקון, ירושלים: פלדהיים, 1993.

ברזניץ, שלמה, "השואה - רעידת אדם: על תעודת הזכרון המחבלים בזכר השואה", דפים לחקר תקופת השואה ב (1982), עמ' 7-12.

גוברין, מיכל, "מול פני הרוע: מחשבות על ביקור באושוויץ", מזכר 37 (דצמבר 2012), עמ' 16-19 (ראו גם "אנדרטה לגאונות הרוע", הארץ, תרבות וספרות, 15.12.2006).

גיל, צבי, "מנשר הניצולים", קטע שהוקרא בכינוס הבין-לאומי "מורשת ניצולי השואה: ההשפעות האתיות והמוסריות לאנושות", יד ושם, 11 באפריל 2002.

גליק, הירש, "שיר הפרטיזנים", מיידש אברהם שלונסקי, המשמר, 16.2.1945.

דרנגר, שמשון, "ביום השנה לייסוד הארגון", החלוץ הלוחם: בטאון הנוער היהודי החלוצי במחתרת קרקוב, הזכות לחירות, אוגוסט-אוקטובר 1943, לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, 1984.

הילסום, אתי, השמיים שבתוכי: יומנה של אתי הילסום 1941-1943, מהולנדית שולמית במברגר, ירושלים: כתר, 2002.

הימאן, אווה, יומנה של אווה הימאן, ירושלים: יד ושם, 1964.

הלוי, יצחק, "מגילת המלחמה וישראל" [1945], מיכל שרף, מגילת היטלר בצפון אפריקה: ספרות יהודית במרוקו ובתוניסיה על מפת הנאצים, לוד: מכון הברמן למחקרי ספרות, 1988.

וישניאק, רומן, [ללא כותרת], ספירה רפפורט (עורכת), בין תמולנו למחרנו: טקסי זיכרון לשואה, ירושלים: יד ושם, 2000.

פלדיאל, מרדכי, "איכר מליטא", כל המקיים נפש אחת: חסידי אומות העולם וייחודם, ירושלים: יד ושם, 1993.

פראגר, משה, מגילת השואה: קינה על חורבן בית ישראל באירופה, בני ברק: גנוך קידוש השם, 2011.

פרידלדר, שאול, קיטש ומוות: על השתקפות הנאציזם, ירושלים: כתר, 1985.

פרנקל, ויקטור, האדם מחפש משמעות: ממחנות המוות אל האכסיסטנציאליזם, תל אביב: דביר, 1970.

פתייה, יהודה, "זכות רחל", מאיר בניהו (עורך), שירה ופיוט של יהודי בבל בדורות האחרונים, ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תש"ל.

צוויג, סטפן, העולם של אתמול: זכרונותיו של בן אירופה, מגרמנית צבי ארד, תל אביב: זמורה ביתן, 1982.

קופר, רבקה, "נרות שבת באושוויץ", פרוטוקול משפט אייכמן, משרד המשפטים, הקרן להוצאה לאור של רשומות משפט אייכמן, 1960 (מקוון).

רודאשסקי, יצחק, יומנו של נער מווילנה, מיידש אברהם ייבין, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1969.

רוזן, דוניה, ידידי הער, ירושלים: יד ושם, 1988.

שדמי, יוני, "כמה רוע אפשר לבלוע" (ריאיון עם פיליפ זימבארדו), כלכליסט, 18.3.2010.

שלום, גרשם, בין ברלין לירושלים: זכרונות נעורים, תל אביב: עם עובד, 1982.

שלום עליכם, חיי אדם, א: ימי הילדות, מיידש י"ד ברקוביץ, ניו יורק: שטיבל, 1920.

ברצוננו להודות על הרשות לצטט מכתביהם של:

אהרון אפלפלד; הלינה בירנבאום; צבי גיל; הרצלינה יגר (כלב); רני יגר; קובי מידן.

עריכת ההתכנסות

מבנה ההתכנסות: הצטלבות של רגש, מחשבה ואחריות
ההתכנסות בנויה באופן שמוביל את המשתתפים דרך מסע רגשי, חווייתי ומחשבתי.

שלד המבנה של ההתכנסות בנוי משני מהלכים מקבילים:

* מקינה לקימה

* האחריות לזכור - לזכור באחריות.

בחלק הראשון, **הקינה/האחריות לזכור**, המשתתפים מעלים את זכר העולם היהודי שחרב או שנעקק ממקומו, בכל פזורות העם היהודי, ומתאבלים יחד על קורבנות השמד. לאחר מכן, המשתתפים נקראים להישיר מבט אל הרוע כאיום קבוע - אז והיום - ואל סכנת הכניעה לו, האורבת תמיד. אל מול הרוע, שהתגלם בהשמדה ובמחיקת פני האדם בכלל ופני היהודי בפרט, עומד בלב ההתכנסות המאבק על שמירת צלם האדם בכל צורותיו.

בחלקה השני של ההתכנסות, **לזכור באחריות**, מועלות הסוגיות והשאלות שזיכרון השואה ממשיך להציב בפני היחיד והחברה, בפני מדינת ישראל ובפני משפחת העמים. הסוגיות נחשפות בעיון, בדיון או בלימוד בחברותא. כמו בסיום שבוע האבלות, השבעה, בתום ההתכנסות המשתתפים מציינים את הקימה - איש-איש לעצמו וכולם יחד.

חלק זה מסתיים **בקימה**, המבוססת על המנהג היהודי להושיט יד למתאבל ולהקימו ממקומו בתום השבעה, עם חזרתו מן האבל לחיי היום.

מסגרת ההתכנסות וזהות המשתתפים

אפשר לקיים את ההתכנסות בקהילה, בכיתה, במסע לפולין או בעקבותיו, ביחידה צבאית או בסלון הביתי. מומלץ לשתף בקבוצה גם ניצולי שואה שיביאו עדות ממקור ראשון.

מספר המשתתפים

מעגל ההתכנסות מיועד לכ-30 משתתפים. עם זאת, אפשר בהחלט להתאים את ההתכנסות גם למסגרות רחבות יותר על ידי צמצום ההשתתפות הפעילה (עריכת סבב אחד בלבד שבו כל משתתף מציין שם או מקום וכדומה) ועל ידי הגדרה מראש של מספר המשתתפים שיקראו קטעים, יספרו את סיפור משפחתם וכן הלאה.

התפקיד הפעיל של המשתתפים

ההתכנסות פונה אל כל אחד ואחת מהמשתתפים כאל נושאי זיכרון, ומזמינה אותם לחלוק את הזיכרון האישי במסגרת האירוע הקבוצתי. המשתתפים מוזמנים לנקוב בשמות של ערים, קהילות וארצות שמהן הגיעו משפחותיהם, להזכיר שמות של בני משפחה שנספו, נעקרו או נפטרו ולהדליק נר לזכרם, ולחלוק סיפורים משפחתיים ועדויות על החוויות ועל העמידה כנגד בזמן השואה. תפקידם הפעיל של המשתתפים בא לידי ביטוי גם בקריאה משותפת של קטעים מהטקסט, או בהקראה פרטנית, לפי בקשת המנחה.

אורך ההתכנסות

ההתכנסות אורכת בין 45 דקות (במתכונת מצומצמת) לשעה וחצי או שעתיים (במתכונת מלאה). בחישוב הזמן, חשוב לשקלל דברי עדות של משתתפים-ניצולים, דיונים או חברותא, אם יש.

תפקידו של המנחה

על המנחה להוביל את הערב תוך שיתוף הקבוצה. מניסיוננו, דווקא התכנון הוא זה שיוצר תהליך ואווירה שמאפשרים ומזמינים השתתפות פעילה של המתכנסים. המנחה יבחר מראש את הדגשים, את חומרי הקריאה, את נושאי הדיון ואת השירים - לפי אופי הקבוצה והאורך המתוכנן של ההתכנסות ויוליך את

בחירת השירים

למוסיקה ולשירה יחד יש תפקיד מרכזי בהתכנסות. בתוך סידור ההתכנסות עצמו יש נקודות מוצעות לשירה. חשוב להקדיש זמן לבחירת השירים, הניגונים, הקינות או הפיוטים - חדשים או ישנים, בעברית או בלשונות אחרות - לפי אופי הקבוצה ולפי האווירה של כל פרק בהתכנסות. המנחה מוזמן להיעזר לשם כך באוסף השירים בסוף הסידור ולהוסיף לפי ההקשר. כדאי ללוות את השירה בכלי נגינה.

2. הכנת הדיון

בפרק **וזכרת כי עבד היית** מופיעים נושאים ושאלות למחשבה ולדיון. מוצעות שלוש מתכונות אפשריות: הקראת השאלות בזו אחר זו, ללא דיון אלא כחומרים למחשבה. בין השאלות אפשר לשלב רגעי שתיקה והרהור. דיון בצוותא באחת או יותר מן השאלות. המנחה יבחר את הנושאים וינהל את הדיון. חלוקת המשתתפים לזוגות או לקבוצות קטנות של שלושה או ארבעה (חברותא). כל צוות יקיים דיון נפרד ואחר כך יתקיים דיון מסכם במסגרת הקבוצה.

3. הכנת המשתתפים

הכנה כזו מתאימה במיוחד לקבוצה שחבריה מכירים זה את זה. אפשר לבקש מן המשתתפים לברר מראש את שמות קהילות המוצא של משפחותיהם, את שמות בני משפחה שנספו בשואה או שרדו, ואת שמות האבות והאימהות של המשפחה שנעקרו ממקומות מושבם.

הזמינו את המשתתפים להכין עדויות, סיפורים או זיכרונות, ולהביא תמונות או חפצים ששרדו לאחר החורבן והעקירה מכל קהילות ותפוצות ישראל.

המשתתפים לאורך שלבי ההתכנסות. מתפקידו לשמר מרחב של קשב, קבלה והכלה, ולהיות פתוח לקולות המשתתפים ללא שיפוטיות ערכית או סגנונית. עם זאת, מגבלת הזמן אינה מאפשרת לכל משתתף להתבטא באופן מלא (למעט מסירת עדות אישית על פי קביעה מראש), ולכן יש לאזן בין הצורך לאפשר ביטוי מרבי של המשתתפים לבין הצורך לשמור על רצף ההתכנסות ועל מסגרת הזמן שלה.

ההכנות לקראת ההתכנסות

1. עריכת מהלך ההתכנסות

דף ההתכנסות בנוי משלוש עמודות: עמודה ימנית ובה הנחיות פעולה.

עמודה מרכזית - הליבה ובה קטעים מודגשים לקריאה בצוותא, וקטעים אחרים לבחירה. הליבה היא גרעין ההתכנסות והיא מתווה את מהלכה.

עמודה שמאלית - בה ריבוי קולות. מתוכם יבחר המנחה קטעים לקריאה בקבוצה. אפשר להחליף את הקטעים האלה בעדות חיה או במקורות אחרים.

הכנת עותקים של חוברת ההתכנסות

חשוב שכל משתתף יקבל עותק של ההתכנסות. אפשרות נוספת היא להוריד את מסמך ההתכנסות מאתר האינטרנט של מכון הרטמן, להדפיס אותו ולהדק לחוברת לפי הסימון.

בחירת קטעי הקריאה

"ההתכנסות" מלאה בחומר. חשוב מאוד **לבחור** מתוכה! המנחה יחליט מראש מה ייכלל בהתכנסות, ויבחר את מהלך הקריאה מקטעי הליבה ומתוך הקולות שבשוליים. חשוב לשמור על המהלך הגדול, וגם להשאיר מקום וזמן לשיחה ושתיקה.

המנחה יזמין את המשתתפים לשיר בצוותא במקומות המסומנים, ואפשר להוסיף שירה במקומות אחרים, על פי אופי הקבוצה והאווירה בהתכנסות.

לאורך ההתכנסות משובצים רגעים של שקט. למרות המבוכה הראשונית לא כדאי לוותר עליהם, שכן הם נדבך מכונן של חוויית ההתכנסות. המנחה יכריז על רגעי שתיקה והרהור משותפים שאורכם בין כמה שניות לדקה אחת - "נשתוק מעט ביחד".

בשלב הקימה המנחה יזמין את המשתתפים להקים את היושב לצדם, כמו הקמת אבלים בסוף השבעה. כל משתתף יפנה אל שכנו או שכנתו, יושיט להם את ידו, ויחד יקומו על רגליהם. ההתכנסות תסתיים בשירה משותפת בעמידה.

הצעה לסיים: אפשר לסיים את ההתכנסות באכילת לחם עֲדוּת-עֲדוּת - ארוחה של מאכלים מעדותיהם ומתפוצותיהם של המשתתפים, או כיבוד צנוע שמחזיר את הדיון לתוך הקשר החיים הרגיל. סיום כזה מחייב כמוכן היערכות מראש.

הזמינו את המשתתפים להביא כלי נגינה, אם הדבר ייראה מתאים לאופי הקהילה ולמסגרת ההתכנסות.

אם יוחלט לסיים את ההתכנסות בלחם עֲדוּת/עֲדוּת, הזמינו את המשתתפים להביא מאכלים/מאכלים מסורתיים.

4. הכנת החלל והאביזרים

צורת הישיבה משפיעה במידה רבה על יכולתם של הנוכחים להשתתף ולהיות מעורבים. מומלץ שהמשתתפים יישבו במעגל. אפשר להניח את הנרות שיודלקו בזמן ההתכנסות על שולחן מרכזי, או על מגש גדול במרכז המעגל, ולהניח את כלי הכתיבה במקום מרכזי הנגיש לכל המשתתפים. התמונות והחפצים האישיים שיביאו המשתתפים יוצגו על ידם ממקומותיהם, בזמן ההתכנסות, או יונחו על שולחן תצוגה מיוחד (למשל, במרכז המעגל, סביבו, או במקום אחר בחדר). בהתכנסות רבת משתתפים ניתן לחלק מדבקות עליהן יכתבו המשתתפים שמות וידיביקו על "לוח זיכרון" במקום הדלקת נרות.

הנחיית ההתכנסות

על פי הנחיות הפעולה שבעמודה הימנית, המנחה יזמין את המשתתפים לומר את שמותיהם, לנקוב בשמות קהילות המוצא של משפחותיהם, להזכיר שמות קרובים ומכרים שנספו או נעקרו ולהדליק נרות זיכרון וכן הלאה. בהתכנסות רבת משתתפים אפשר לצמצם את מספר הסבבים ולרכז בהם את המידע.

המנחה יזמין משתתפים להקריא קטעים מן החוברת, בסבב או על פי בחירה מראש. חשוב להתייחס לקוראים בכבוד וליצור אווירה תומכת ולא ביקורתית (גם לגבי המתקשים בהקראה), וכך לתת להתכנסות אופי של שיחה משותפת ולא של טקס.

אם בהתכנסות נוכחים ניצולי שואה או נושאי עֲדוּת, דבריהם יקדימו את הקראת הקטעים או יחליפו אותם.

"ההתכנסות" ליום השואה היא מעגל זיכרון חוויתי ואישי שעורכים משתתפים פעילים. שזורים בה קטעי קריאה, עדויות, דיון, תפילה ורגעי שתיקה.

ריבוי הקולות של נספים וניצולים ושל דורות הזוכרים מעדות והשקפות שונות פרוש על פני כל אחד מדפיה של ה"התכנסות" אליהם מצרפים המשתתפים את קולם, את זיכרונותיהם ואת מחשבותיהם כביטוי רב-פנים של שותפות גורל ואחריות.

הזיכרון איננו דבר שאצור בספרים. יסודו בתודעתם של בני אדם, איש ואשה על פי דרכם, דור-דור ועולמו.

"ההתכנסות" היא הזמנה עבור כל אחד ואחת מאתנו לקחת חלק ביצירת הזכרון החי.

מרכז הטקסים